

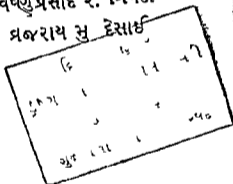
अभेगीता

८-१
२५/५
२०५७

सपाहके

विष्णुप्रसाद र. त्रिवेदी

प्रबराय सु हेसाध



गुण्डु ग्रंथालय कार्यालय

गांधीरस्तो: अमदावाए

આવૃત્તિ પદ્ધતી : ઓગસ્ટ, ૧૯૫૭
કિંમત : રૂ. ૧-૫૦

: પ્રકાશક :
રાજુલાલ જમણીભાઈ શાહ : મૂળકે સંચાલક કાર્યાલય
અધી-સ્ત્રો : અમદાવાદ
: સુરૂષ :
ગોવિંદલાલ જમણીભાઈ શાહ : રાજદા સુદામ્યાલય
પાનગેશ્વરાજા ઠ અમદાવાદ

અખામાં પ્રવેશ

“ અખો શુ કવિતા કરે, જો વાત ન પહોચી સરે ? ”

“ વણ દીકુ વેધે તે શર. ”

“ ભાઈ રે ! વહેનામા નવ વહિયે ”

• [૧]

આપણા મધ્યકાલીન ઉત્તમ કવિ ત્રેમાનંદમાંથી પ્રતિનિધિ-
રૂપ થોડી કડિકાઓ વાચીએ. એમાં એની કથન વર્ણન અને
સ્વાવાલેખનની અસાધારણ શક્તિ સહેજે વરતાશે :

“ હાર્યો નગ તે પુષ્કર જ્યો, જઈ ખેડો સિદ્ધાસન છ;
આળ પોતાની વરનાની પુરમા, હ્યુ નળને, ‘અઓવન છ.
વનક્ષણ પહેરે, વન વમો, ને કરો વનક્ષણ આદાર છ;
એક વખ રાખો શરીરે, સર્વ ઉનારો શણગાર’ છ.
સર્વ નજ એક વખ પહેર્યું, જીકચો તન નળગય છ,
દમગંતીને કહાવિયુ, ‘તું જનજો પીઠર માંલ’ છ.
રૂઝન કંતી ગણી આપી, આગક જાણ્યાં કાય છ;
શીં નામી ચામીને કરે છે, ‘મુને તેડો સાય છ.’
સુખદુઃખની કીજે વાનડી, એકવાં નહીં સુદાય છ;
દુઃખેવાને આવું સહી રે, યાકો તો ચાંપું પાય છ.
કથ કરે, ‘દો કામિની, તુ આળે મને જાંજલ છ;
તે દુઃખ સ્વપ્નું વેડીએ, પણ ટળવળી મન્ને આગ’ છ.

રેલી કહે છે કામિની, 'જેમ છાયા દેહને વગગી છે
તેમ હું તમારી તારુણી રે, કેમે ન થાઉં અગગી છે
જે અગગી કરશે, કથજી, તો પ્રાણ તમું તત્કાલ રે
નગ કહે, 'આવો વન વિશે, તો પીહો વોગાવો બાગ રે'
(નળાખ્યાન ૩૬૩-૩૦)

' મોસાગ પધારો રે, મોસાળ પધારા રે,
બાહુઆ મોસાગ પધારો રે, લાડવાયાં મે માગ
નમાયા યર્ષ વગજને રે સહેજે મામીની ગાગ. ' મોસાગ
હવ્યા ચાપે રે, રાણી હદયા ચાપે રે,
હદયા ચાપે પેટ, એ હેતુ વરેતુ લાડ
' હવે મજુ દોહજુ રે મળીએ તો પ્રભુનો પાડ મોસાગ-
થયા માન વડોણાં રે, થયા માન વડોણા રે,
માન વડોણાં દયામણા રે, નહીં કા ગેડા સાથ
રૂએ રાણી હૈમે કાટતે, ઠાણ માથે ફેલવે હાથ રે મોસાગ-
મદિના શુરુછ હો' મદિના શુરુછ!
મદિના શુરુછ સુદેવછ રે। તમારે ખોગે છે તન
જર્ષ કહેજે માહારી માનને રે, જરની પેર કરજે જાતન મોસાગ-
પુત્રી-જમાઈ રે, તમ તજાં પુત્રી-જમાઈ,
પુત્રી-જમાઈ તમ જણા રે, કહેજે વનમા પૂયો વસ
જર્ષ કહેજે માહારા તાતને રે, અમ જોગીનો લેજે તનાસ. મોસાગ-
સુમન કરતી રે, માવડી સુબન કરતી,
સુમન કરતી માવડી રે, ફરી ફરી મુખ જોય
હૈરેથી નવ જીનયાં રે, દમયતી રાણી શાય મોસાગ-
રૂએ રાણી અનિરહુ રે, વજ સોન્યાં શુરુ પ્રમહે રે,
વોળાન્યાં ખે બાગોડા રે ઝવિ સાથે નજા પે રે "

(નળાખ્યાન ૩૬૩-૩૧)

“ ‘ અરે દૈવ, તે એ શુ કહ્યું, ધરમ જતા કાઈ નવ જીગરું ।
 ગયુ રાજ, છન, મહિમા ધણો, ન રહ્યો અગ સૂતનો તાલણો,
 વિદગમ વસ્ત્ર ગયો રે હરી, દમયતી મા જોશી ફરી ’
 પાઠ ડગવે ગઈ સ્ત્રીજન, આપ્યું અર્ધવસ્ત્ર. ‘ સ્વામી દાકો તન ’
 અકેકો છેડો પહેર્યો જીને, જાણે તીરથ નાહ્યા એવા શોભે,
 અન્ન વિના અડવડિયા ખાય, સતને આધારે ચાલ્યાં જાય.
 મહાવનની આવી ઝખખગ, તે સ્થાનક થયો સધ્યાકાળ,
 ખેડા જઈ ખેલું દુમ તણે, ચૂરી પત્ર પાથરિયા નણે,
 દુખની વાત કીધી નવનવી, તવ દમયતી નિદ્રાવશ હરી,
 તુઘા અગેઅગ રહી છે વસી, મુખ જાણે પૂનમનો ઘરી
 નણે દીડી સૂતી સુદરી, નિશ્વાસ મૂક્યો જે નયણા ભરી,
 ‘ ટાણુ દિવસ આજ્યો, શ્રીહાર! એ દુખ પ્રાણ જાય નીસરી.
 ઘેદભાઈ વસુંધાવશ પડી, દુખ નહોતું દીકું અધધડી,
 વણે દોહેને વરી મે એહ’, રૂએ રાજ જોઈને દેહ
 નખથી નગખના જોયુ મુખ, ત્યાહારે, લાગુ મનમાં દુખ,
 ‘ સી સગાઈ પરતનયા તણી, દુષ્ટ દમયતી એ પાપણી
 સી પ્રીત છેહ દીધો જોણીએ, હું વિના મઠ ખાધાં એણીએ,
 મલિન મન એનું નિરધાર, કો સમે માહારો કરે આહાર.
 ન વડે રૂંધનું એ સાથે મળી, —ગયને ઉપજાવે એમ કળિ,
 ‘ તો સમે હુદ્યની દાઝ, મૂકું વનમાં એકથી આજ ’
 શુદ્ધિજ્ઞપ્ટ મન ગળ તણુ, કળિનો પ્રેરો કોધે વલુ;
 મનમાહા આશ કા ગણે, એક વસ્ત્ર પહેર્યું જે જણે.
 ‘ મધેથી સ્ત્રી કાકુ મળ કરી થાય શબ્દ, જાણે સુદરી,
 તેાય હુરી તો છેદુ પટકુગ, ’ કળિ થયો કાં તું અનરથનું મૂળ.
 નણે નીકું છુગકા શસ્ત્ર, તે વડે વહેરું વચ્ચેથી વસ્ત્ર.
 કટખ મે એ પટકુગના કરી, ચાલ્યો નગ મૂકી સુદરી
 ગયો ડમના સાન જ ભરી, પ્રીત સ્વામાની સાભરી,

नग विभासलु मनभा करे, 'अेकपडी अे इगी भरे-
 वयो हु देवना पद्दरी, वगा वनमां साथे नीसरी-
 नैलोक्षमोहन अे मानुनी, केम वेदना अेदेगे मननी
 न धरे मडी गतुं भने.' नग आन्यो हमयती कने,
 हरि कु भुभ अतः पन्वण्यो, अकागी मन्ते पाडा वन्यो
 कणि ताजे वाट वनगणी, प्रेम ताजे हमयती लणी,
 वियाडे वियारनिधिमा पड्यो, आवनगतवन दिडे जे अडथो
 सातवाः आन्यो इगी इगी, तछ न अम सांडु पुदरी,
 प्रमग जण कगिनुं थपु, प्रेमनधन गीने थपुं.
 'सपं क्युडीने तजे जेम, मे हमयती तन्नी तेम,
 वृक्ष पतने जेम पद्दरे, पुनगपि ते अगी तव कने
 जेतु वमननु 'रे अन्त, तेडेती मारे अे खीजन्त,
 डो समे मुग्ने मारे नेट, हु रे वदानु अेहेने पेट
 अेतुं कडीने मडी होट, उवाटे डोडयो सामोड
 तांका लगी धायो जूपाव, -लो गहां थयो प्रात काव

(नगाख्यान ३३-३३)

x

x

x

धीन कथाकवि शाभणमाथी तेनी विशिष्ट शक्ति दर्शावती.

कडिका लक्षणे :

“ अेक दिवस पुतने पारले, नुवनी गर्भ जन्म लन्वा कारणे,
 सुथे। नोगने पेये। पुन एण साडु अे छे धरसन
 रणे अेहने शवरावने।, रीस करी रणे मारते।
 आणक हपके हेगे मुने, तो हु गाणे। दर्शय पुने
 मुथे आग जण लरवा गर्भ, वार धडी जेयारेक धर्भ,
 अन्वो पारले मोहोगे नाग, आगकने उसवाने। लाग
 अजुडे वगमे जेटवे, नोणे ते हीये तेडये,
 अरे। मारा अधरने पाथ, अे पापी कथा नाशी गप.

એમ કહીને દીધી દોટ, કરડતા પેહેવી ઝાપી કોટ,
 મરડી છીવા કટકા સાત એટલે આવતી દીડી માત.
 વધામણી ખાવા કાગળે, આગ્યે નોગ સામે ખારણે,
 વાચા નહી તે એવે કેમ? આગ્યે ખાહર તે તેમને! તેમ
 મુખ લોહિયાળુ જિતુ ક્યું, જાણે જે માતુ દર્મદુ ક્યું,
 દીકુ લોહિયાળુ માએ મુખ, જવાનજથી લાગ્યુ દુ ખ
 અરે પાપી! તુ દૂડો કાળ, માર્યો મારો નાનો ખાળ
 નાખ્યુ એકુ તેણી દીશ, મુવો નોગ ચગદાયુ શીશ
 ધરમા આવી માતા જુવે, પોદયો પાગલો ખાળક રૂવે
 બોલ્યો ખાળક આપોઆપ મુઠને ખાતો તો આ સાપ
 નોળભાઈએ માયો આ ઠામ નહિત- માટુ કરત જ કામ.
 એમ કહી એનાની માત, પડયા દી. કટકા છે સાત
 ક્યું કલ્પાત ને ધરસીઆ હાય, જાગરા માડયુ તેની સાથ,
 હવ કહાડવા તપજ ચર્ષ શિક્ષા લોકે તેને કહી
 પ્રથમ મન સમજ નહિ માય હવે હય ધમે શુ યાય ?
 તેને વિભાસણ કન્વી પડી, જો એની નહિ પટેવી ધડી
 એમ સમજી કહે છે લોક, હવે દુ ખ કલુ તે દાક. "

(ગામજ—લક્ષ્મીની વાર્તાગાથી)

સત્તરમા શતકના ગ્રન્થ મુખ્ય કવિઓની પ્રતિભા કયાથી
 પ્રેરણા ઝીલે છે અને પોતપોતાના હૃદયગતનો આવિષ્કાર કરવા
 કેવી રીતિ યોજે છે તે ઉપરના ઉદાહરણોથી દેખાઈ આવશે.
 શામળ કેવળ વાર્તાપ્રવાહ કે ઘટનાપ્રવાહના કૌતુકરસમાં રાચે છે
 અને ખનાવોમાં પ્રધાનપણે અને બોધમા ગૌણપણે મજા પડે છે
 અને ચરિત્રાલેખની, માનસિક ઝીણવટની કે રસના ઉપચયની
 પડી નથી જેટલી એને અદ્ભુત રસની, સાહાસક પ્રણયની, વાર્તાની
 પડી છે પ્રેમાનંદને વાર્તામાં સ્વાર્થ છે, એની પ્રતિભા પણ
 કથાવસ્તુ સર્ષ પ્રવર્તે છે, પણ વાર્તા કહી નાખવાની એને

ઉતાવળ નથી. શ્રોતાનો દોષગ્ર્યો એ દોષ તેમ નથી. જુદા જુદા ભાવો નિબંધન કરવા, તેમાં લોકને લેલીન કરવા, તે ભાવોનું તેમની સ્વાભાવની લાગણી સાથે અનુસંધાન કરાવવું—તેમના જ પ્રેમનો, વાસ્તવ્યનો, શ્રદ્ધાનો, દીનતાનો, વેદનાનો, દુઃખનો, પરાક્રમ ને પ્રસન્નતાનો સાક્ષાત્કાર કરાવવો અને એ રીતે ઉત્તમ આહ્લાદ નિપજાવવો એ પ્રેમાનંદનું ધ્યેય છે. આ ધ્યેય માટે તે પૌરાણિક વસ્તુ પસંદ કરે છે. એથી અલગત તેની કવિતાને ધાર્મિક રંગ લાગે છે જેનું ય આકર્ષણ ઓછું નથી; પૌરાણિક વાર્તા તરફ શ્રોતાની અભિમુખતા પણ સિદ્ધ જ છે; એટલે માનસિક સંવેદનો, લાગણીઓ ને ઘર્ષણો તથા પાતસ્વભાવની ભિન્નતાઓ આલેખવાનું મોટું ક્ષેત્ર તેને માટે રહે છે અને તે પરિતર્પક સફળતાથી તે ખેડે છે. અંખો આ બંને કવિઓનો પુરોગામી કર્મ ગુજરાતી કવિતાપ્રવાહથી અગ્રગો રહેલો કવિ નથી. ગુજરાતી પ્રાચીન ને સમકાલીન કવિતા તેણે જોઈ છે, તેના સ્વરૂપ તેની ભાષા ઉપર પડ્યા છે, અને માંડણનો તો તે ખૂબ જાણી જણાયો છે. પણ તેની પ્રેરણાનો વિષય જુદો છે, અને એનાં ઉત્કટ સંવેદનો, ઉગ્ર લાગણીઓ ને સૂક્ષ્મ વિચારો સ્પૂ કરવાની એની રીતિ પણ લાક્ષણિક ને જાણે આઘાત આપી ખેચનારી છે.

[૨]

આ સ્વાતંત્ર્ય, વીજળી અને અલુના યુગમાં પણ આપણી પ્રજામાં અસંખ્ય માણસો જુદા જુદા ગુરુઓના શિષ્યો થયા છે, તેમનાં પ્રવચનો સાંભળે છે, તેમની પાસેથી કથાવાર્તા કે ભજનો પૂર્ણ શ્રદ્ધાથી સાંભળે છે. તેમની આસપાસના અસંખ્ય માણસો નાટકસિનેમા જુએ છે, છાયાં વાંચે છે, સાહિત્ય વાંચે છે, નેતાઓનાં ભાષણો સાંભળે છે. અને બીજો એક વર્ગ ગુરુબંધાવતિની

વાતો જેવી નવલકથાઓ કે ચમત્કારપૂર્ણ હિટોકિટવ કથાઓમાં રસ લેનાર છે. આ ત્રણેય વર્ગમાં સાધનસંપન્ન અને ઉચ્ચજિયાત ગણાતા વર્ગનાં પણ લોક હોય છે. તે રીતે શામળના શ્રોતાઓ તે પ્રેમાનંદના શ્રોતાઓ હોય ને અખાના પણ હોય; અર્થાત્ તે તે પ્રકારની કવિતાના હોય. એમ છતાં, તે તે કવિતાના શ્રોતાઓના બહુક સમૂહ વિશિષ્ટ પણ હતા. આપણી પ્રજાના અમુક વર્ગને પરમ તત્ત્વની વાતો ને સંસારની ટીકાનો ખૂમ રસ હતો. (આજે પણ એવો મોટો વર્ગ છે) સંસારની ટીકા વૈરાગ્યને પોષક મનતી. વૈરાગ્યને જ્ઞાનમૂલક બનાવવા અદ્વૈતસિદ્ધાન્ત અર્થાત્ અને તેની આંદીધૂંટીમાં ઉતરાતું અને એકમાત્ર સત્ય બ્રહ્મને પામવા માટે સંસારપ્રપંચ છોડી ભક્તિપૂર્વક સાધનાનો આદેશ અપાતો. એવો ઉપદેશ માત્ર પુસ્તકિયો નહોતો; ગુરુપરંપરાનો હતો અને સાધુ કે સંન્યાસી ધર્મ જ્વાની ભાવના સમગ્ર સમાજમાં બહુ જ પ્રગળ હતી. ઓગણીસમી સદીના અંત સુધી તો આ ભાવના કામ કરતી દેખાય છે. પછી ત્યાગ, વૈરાગ્ય અને દીક્ષાનાં સ્વરૂપ બદલાય છે, અને આ સૈકામાં તો સંન્યાસની ભાવના નવો બાહ્ય આકાર ધારણ કરી યુગધર્મને અનુરૂપ ધર્મ છે. રામકૃષ્ણ મિશન એનું અત્યંત ઉચ્ચવલ દર્શાંત છે.

અખાને સમજવા સારુ બે વાત સ્મરણમાં રાખવા જેવી છે : એક તો મોક્ષની કામના તે સમયમાં આજ કરતાં વિશેષ વાસ્તવિક કામના હતી, પછી તેને પોષનારાં કાગળો ગમે તે હોય. અને બીજી, એ સંસારતરણના બે મુખ્ય ઉપાય લોક સામે હતા : વૈષ્ણવમાર્ગી ભક્તિ અને જ્ઞાનમાર્ગીની અદ્વૈત ઉપાસનાનો. બંને એકમેકને પોતામાં સમાવવા આતુર હતા; બંને આનંદમય રહસ્ય તરફ ઢગતા હતા; બંનેને સંસારની ઉપરતિ ઇષ્ટ હતી અને તેથી બંને માર્ગીની કવિતામાં વ્યવહાર-પ્રપંચનું સૂક્ષ્મ અવલોકન, તાદેશ આલેખન અને કદુ વિવેચન દેખાય છે. પ્રેમા-

નંદ અને ગામળની કવિતા મીઠી રીતે સંસારી છે અને નીતિ
 કે ધર્મ તેને એપ કે વળાંક આપનારું તત્ત્વ છે ભક્તોની
 કવિતા મીઠી રીતે ધાર્મિક જિજ્ઞાસુને, સુમુક્તને જ ઉપયોગી,
 પણ તેમાં પ્રવેશતી સંસારની ટીકા તેમાં સંસારને, માનવતને
 ગમ મીઠી જાય છે આપને દયાગમના “ભક્તિયોગ” માંથી
 એ કહી લઈએ :

યોગી તરે કદા એકવૈ, દગ્ગિન તારે મનુ સુગી,
 સિદ્ધ ઉદાસી ને સદા, ગેય અંત સદા ગરગી
 રગે રસિક મેવે, ગુણ માય, પોને પામે મુદા, મામાને પ વ,
 ભક્ત-નેરી સૌનુ સારે કામ પ્યાતી ગાયે પ્રાપ્તો નદિ કામ

x

x

x

દગ્ગિન તે દગ્ગિપ છે તેને મુખ નિજસમ જાણે,
 જેમ સ્ત્રી માગનાં કનો માન્યો મીને મીન પ્રમાણે
 મીન પ્રમાણે થયો નદિ મોમ મદગ ન્તોજી, તે વરમે બ્યોમ,
 તેમ વૈષ્ણવ વૈકુંઠી ગરી, અધમ તે અહીના અહી અથગમે

અથવા દયાગમના રમણીય પદ “મોહનને એટલું કહેજો”
 મા કહેવૈ બધે સસારી રસ ભર્યો છે ।—

મુક્તના કહેજો ર મોહનને એટલુ

રુપ તે દિવમતો દગ્ગ ન માય,
 બાન્ય મોટુ ક-યા પામ્યા કસની કિકરી,
 પૂર્ણ પુષ્પ વિના એવુ ઢોને નવ શાય
 મધુવન!

x

x

x

હરિજનનું વર્ણન કરતાં અમાને ઊલટ આવે છે :

“ભિન્ન ટળે, વમ્બુ મળે—મોટો મદિમા હરિજનને
 ચિન્ન સાખરમાંથી ભેજે, અપ્યામ ટળે આ ત્વનો

x

x

x

આપ સરખો કરી મૂકે એવી સતની પ્રીત,
 જેમ વેહેતે ન કરે વન્મતા—એવી છે ધનની ગીત—
 સિચે સરખા સહુ જનને, તેણે દુજે ભાર અદાર,
 હરિ હરિ તે કરી મૂકે—એવી સતસગત સાગ. ”

(અખેગીતા ૬૮૭-૩૬)

પરતુ બગલગતને તો તે જિભો ને જિભો સળગાવી
 દે છે :

હરિને કાળે ઘાટ જે ધડે નિજ સ્વરૂપથી પાછો પડે,
 પર્વત કહે, હુ ખાંણો લટુ એ આશ્ચર્ય તે કેને કહુ ‘

x x x

જળણપણામા જાડા થયા, ડહાપણુ ડોળાં રામડ ગ્યા

x x x

વંજીવમેષ ધારીને ફરે, પરસાદટાણુ પત્રાવળા ભરે,
 રાખ્યાં ધાન વખાણુના જાય, જેમ પીન્સ તેમ જાઝા ખાય,
 કીર્તન ગાઈને તોડે તોડ, અખો કહી જુવાનીનું જોગ

x x x

નાહ્યા ધોયા ફરે ફૂટડા, ખાઈ પીને થયા ખૂટડા,

જગતપ્રમોદે જાડા ધર્ષ, પણ ઝીણી માયા તે માહી ગ્હી
 કાય કરે તે ઝીણીનો પક્ષ, તે ઝીણી જાડાનો કન્તે ભક્ષ

x x x

સમજુ સાખી અગ્ધ ઝોચરે, તેની ત્વેવડ થ પડિત ફરે ?
 પડિતને પડિનાઈનું જોર પણ અતઃકરણમાં અધારુ ધોર.

સેવાન પણ શ્રુતિને ટાકે એમ કહેવાય છે મતલબ કે
 અનૃત (કાંઈ) ઋતનો વેશ ગમે ત્યા સજી શકે છે. ઋતની
 આડશે એનું જ રૂપ ધારીને અનૃત ઉદ્દમણે છે મસર અને
 જગતની એ વિચિત્રતા કે કનુષ્ઠતા છે કે સ્વદર્શન, સન્કર્મ,

સ્ત્રીભાવને ઐધે ઐનાં જ નામરૂપ લઈને અસન્ધ અને પાપ પ્રગટ થાય છે અને મનુષ્ય છેતરાય છે વસ્તુને આધારે ઐ અવસ્તુ રહી છે, પણ ઐનુ વર્ણન કે વ્યાખ્યા ધર્મ શકે નહિ. તેથી તને અનિવચનીય માયા કહી છે આ સૂક્ષ્મ વાત અખાએ ધરાધર પકડી છે અને ભારતના ણદુ ઐછા કવિઓએ ઐને આવો સચોટ શબ્દોદ્ધ આપ્યો હશે અખો કેટલી સૂક્ષ્મ દષ્ટિવાળો છે તે સમજવા ઐના આ માયાવિચારનો ઉદ્દેશ મને પર્યાપ્ત લાગે છે —

શબ્દભગ માયાનુ કૂડ ત્યાં નરચુ પડે મનિમ્,
 રાગમગી વાણી મૌ ગાય, ત્યા મોહા શ્વ સાભગવા જાય

x x x

પ ને વળગેા લીડે અધ આખ્યાગો નવ વળગે ખધ

x x x

અતેઃ ગ્ધે માયા ંમે, ત્યા તેવી જ્યા જતુ ગમે,
 ગી ગ્ધે કોઈ ને જ્ઞાન ઊપગે, તે જ્ઞાની ધર્મને બેળી ભગે

x x x

મહન મનિ છે કાગ જ તણી જેણે જે જે વાતો ભણી,
 તે તેના પાન્થો પરમાણુ પરજાની પેરે જાણ

મહા દુર્ધર્ષ, અમન્ધ, અગાધ અખા ઇવને નાવે સાધ્ય.

x x x

જગત્તે શ્વ જુગતુ ચ કરે પ્રમૃતિ પાપણી પૂડે ફેર
 જે જે સાધન સાધે સદાય તે જ વાતના મગ ખધાય

અબ્દ, જ્ઞાન, કર્મ, સાધના, સ પ્રદાય, દર્શન આદિ સૌના સ્વરૂપ વિકૃત થાય છે, અને તે જિજ્ઞાસુ ભક્ત, સુસુક્ષુ આદિ સૌ કોઈને ણાધે છે ઐની ઐને ખબર પણ પડતી નથી, ઐવી આત્મવચના એ ઉપજાય છે માયાનુ આ વ્યાપક, ગનિ-શીલ અને બ્રમોત્પાદક સ્વરૂપ છે આથી જ મૂળ વસ્તુ વિશે

મુમુક્ષુએ સતત જાગૃતિ રાખવી. ઘટે. આ નદીનાં અદ્ભુત-
 કારસ્તાન અખો અખેગીતામાં પણ વર્ણવે છે. કર્મનાં ફળ લખ-
 નાર તેમ કથનાર પણ માયા છે સ્વર્ગના લોગ અને નરકનાં
 દુઃખ દેખાડનાર પણ માયા છે. નમણુ, ઠમણુ, વેષ, મુદ્રા, ચોદ
 વિદ્યા જાણનાર પંડિત, કલ્પનાવિહારી કવિ અને દાનેશ્વરી એ
 સૌ માયાનો જ પ્રપંચ છે. મતલબ કે, મૂળ વસ્તુને વિસરાવી
 દેવાની શક્તિ આ સર્વ ઉત્તમ ગણાતા પદાર્થોમાં પૂરેલી છે.

વાસ્તવની પકડ અને તેના સચોટ આલેખનની શક્તિ
 અખામાં એટલા મોટા પ્રમાણમાં છે કે કવિએ પ્રધાનપણે
 સંસારી રસના કવિ થવા ઇચ્છ્યું હોત તો થઈ શકત, જોકે
 લાલિત્ય, માધુર્ય અને ગૌરવમાં કદાચ તેની કવિતા ઓછી
 નીવડત પણ એ અટકાવની રમત નહિ કરીએ. જે ઉદાહરણો
 આપણે ઉપર જોયાં, જેમાં કવિની સૂક્ષ્મ વિચરણમાં કેવી ગાંઠ
 છે તે બરાબર દેખાય છે, તે પરથી લાગશે કે તત્ત્વવિચારના
 આપણા ખીજા મધ્યકાલીન કવિઓમાં, પ્રીતમદાસ, દયારામ કે
 નરસિંહમાં પણ, ખુદ્દિની અખા જેવી પ્રભા કે વિષયનું વિશાળ
 ને સૂક્ષ્મ નિરૂપણ નથી. એ સ્વીકારથી, સમગ્રપણે અખા કરતાં
 પ્રેમાનંદ કે નરસિંહ મોટો કવિ છે એ અભિપ્રાયને આંર
 આવતી નથી. કવિઓ શું કરી જાય છે તે પર આપણે નિર્ણય
 બાધીએ છીએ, તેઓ શું કરી શકત તે પર નહિ.

[૩]

અખો મુમુક્ષુ છે, કેવલાદ્વંતનો સમર્થક છે અને તેની
 સર્વ વિચારણાનું તાત્પર્ય કર્મ, લક્ષિત, વંરાગ્યને સમાવત
 જ્ઞાન તરફ જ છે. આ મનુષ્યની વૃત્તિઓ, આ સંસારની ઘટમાળ,
 આ વિશ્વનું વૈચિત્ર્ય જુઓ; તેમાં કશી સનાતનતા, સતતા
 હોય, તો મનુષ્ય અનુભવે છે જે રાગદ્વંપમોહ અને જુએ છે

જે સર્જન ને વિસર્જન, જીવન ને મરણ, કારણ ને કાર્ય તેનો શો ખુલાસો ? વિશ્વમાં રૂપ, ગતિ ને પરિવર્ત દેખાય છે; ચિત્તમાં હર્ષ, શોક, કામ, ક્રોધ આદિ જણાય છે. તે શાને લીધે બને છે ? તે કોના નિયમને અધીન ? તે સર્વનું અધિષ્ઠાન શું ? જગતના આ સૌ પદાર્થો વ્યક્ત શામાંથી થાય છે ? કોને આધારે ટકે છે ? શામાં સમાર્થ જાય છે ? સર્વ વેદાન્તીઓનો એક જ જવાબ છે. આ બધું બ્રહ્મ છે. તેમાંથી સૌ નીપજે છે, તેના વડે સૌ જીવે છે, તેમાં જ સૌ વિજય પામે છે. આ શરીરી જીવ પણ વસ્તુના તે જ બ્રહ્મ છે અને તેને જ આધારે, તેમાંથી જ શક્તિ પ્રાપ્ત કરીને, વૃત્તિઓ અને કર્મોમાં પ્રવર્તે છે. આ જો સાચું હોય તો જગતના પદાર્થોનો અને વ્યક્તિ વ્યક્તિના અહમનો પ્રદર્શણે કેમ અનુભવ નથી થતો ? નથી થતો તેનું કારણ આપણું અજ્ઞાન છે. આપણો જીવ આવરણો અને મર્યાદાઓ લઈને જ ઉદ્ભવ્યો છે અને મર્યાદાઓ અનુસાર જ એ પોતાને અને બાહ્ય પદાર્થોને ગ્રહે છે. આ અજ્ઞાન એ કેવળ બુદ્ધિ-વિષયક વસ્તુ નથી, પણ વાસનારૂપે જીવમાં ગૂંચાઈ ગયેલી વસ્તુ છે બાહ્ય પદાર્થોની સમજણમાં પણ એ અજ્ઞાન, મર્યાદા અને વાસનાના રંગ લાગે છે સાચી વસ્તુ નથી ભાસી ત્યાં લગી અજ્ઞાન છે જ; એ ભાસતી થાય તેમ તેમ અજ્ઞાન ઓસરતું જાય ને જ્ઞાન પ્રકાશતું જાય. પણ વસ્તુના સંદર્ભમાં જ તેનો ઉદ્ભવ ધર્મ શકે એવા અભાવાત્મક પદાર્થને વાસ્તવિક કહી શકાય નહિ. પ્રકાશનું વર્ણન ધર્મ શકે, અંધકારનું નહિ. “અંધકારનો અભાવ એ પ્રકાશ નથી; પણ પ્રકાશનો અભાવ એ અંધકાર છે.” આથી આ અજ્ઞાનનું વર્ણન—એ છે છતાં નથી—એ રીતનું કંઈક કરવું પડે આ તો આપણી મનુષ્યોની દૃષ્ટિએ વાત ધર્મ. બ્રહ્મની સપાટીથી આપણા અનુભવોનો શો ખુલાસો આપવો ? એના સ્વભાવમાં જ એ વસ્તુ રહેલી

છે એ એની લીલા છે એ એની માયા છે. પોતાનું જ પ્રવર્તન મનુષ્યને રૂપ, ગતિ, કારણ ને કાર્ય એ ક્રોટિઓમા દેખાય, એ એની શક્તિ છે જીવનું અજ્ઞાન અને ઈશ્વરની માયાનું આમ સમીકરણ થાય છે, અને તેને તરી જવું એ માનવનો મોટો પુરુષાર્થ છે એમ તરી જતા અખિલ બ્રહ્માડમાં સમરસ બ્રહ્મ અનુભવાશે, અગોચર ગોચર થશે, જીવનું જીવ પણુ જશે અને ઈશ્વરનું ઈશ્વરપણુ જશે, ધ્યાતા અને ધ્યેય એક થઈ જશે, અસાર અને જગત એમા એગળી જશે, દ્વંદ્વમાત્ર-અદ્વંદ્વમા વિલીન થશે

આ તો ચપરી વગાડતા સિદ્ધ થઈ જાય એવું સુતરુ લાગે છે પણુ એમ નથી આપણુ અજ્ઞાન એ કંઈ જીવન વળગેલો કેઈ છૂટો પદાર્થ નથી કે તેને જીતકીને ફેકી દઈ એ એટલે નિરાત અને એ માયા પણુ નવની ભેમી રહે એવી નથી અજ્ઞાન અને માયા ગતિશીલ ને ક્રિયાશીલ છે, વસ્તુની એથે ભરાઈને વસ્તુનો વિષયાસ કરે એવી છે કેઈ પદાર્થ અસત્ય ભાન્યો, પણુ ત્યાસુધી એ અસત્ય છે એવી શ્રદ્ધાને આધારે આપણી વૃત્તિ અને જીવહાર ન કરે ત્યાસુધી એ બાબત અજ્ઞાન રહેલું જ ગણાય ઢંડ અને ભગી મનુષ્ય જ છે અને બીજા મનુષ્યો ભેમ જ આપણા સમાન જીવહારના અધિકારી છે એમ સમજ્યા પછી એ પ્રમાણે વર્તન ન થાય ત્યાલગી અજ્ઞાન જીવમા પચેલું જ ગણાય સસાર છોડી માણસ સાધુ થાય કે ભગત થાય, પણુ જગલમા કે મદિરમા શિષ્યોની દુનિયા ને પૂજાપાઠનો પ્રપચ રચે તો એણે સસાર છોડ્યો જ નથી પેવી માયાએ નવુ રૂપ ધરી તેનો ડેઠો પકડ્યો છે ભગતને લાગે છે કે મે મોક્ષનો માર્ગ લીધો છે, પણુ એ આત્મવચના છે માયાએ એને આબાદ બનાવ્યો કે

[૪]

ચોવીસ તત્ત્વ અને પ્રકૃતિનું આ અખિલ વિશ્વ સ્કૂલ દૃષ્ટિથી જોઈશું તો સ્કૂલ જણાશે, પણ અંદરની સૂત્રધી જોવાયે તો એ પ્રક્ષનો વિલાસ છે. સમગ્ર વિશ્વ વસ્તુની જ વેલી છે.

વેલી વિશે ફળકૃષ્ણ તે વસ્તુનાં, ફળ યજી બહુ ભાત્ય ચાલે; વેપત્ર્યવહાર રંગરીતિ ચલણવલણ, અખંડ મંડળ ચારે ખાળ માલે. જ્યાં જ્યાં ત્યાં ત્યાં આપ આપી રહ્યા, સમવિષમ સૌ ભાત્ય એની; નામ ને રૂપ યુગ્ય કર્મ સૌ એહનાં, અખંડ અમેદ છુદ્ધિ હોય જેની

(અખાની વાણી, પૃ. ૧૯૫, પદ ૭૩મું)

એ જ વાત બીજા પ્રતિરૂપથી અખો સમજાવે છે :

ઘૂનની પૂનથી નખશિખે ઘૂનભરી, ઘૂનના સોળ શૃંગાર સાર્યા; એમ અમેદ વિચારનાં અખો પદ પામિયો, નામરૂપે રખે રે'તા ભાર્યા.

(અખાની વાણી, પૃ. ૧૯૮, પદ ૭૭મું)

અખેગીતામાં સત્તરમા અને અઠારમા કડવામાં તત્ત્વનિરૂપણ છે. પરમ તત્ત્વ વાણીથી વર્ણવી શકાય તેમ નથી, કેમકે તે અનુભવથી જ સમજાય તેમ છે તે પૂર્ણ છે, અખંડ છે, અચ્ચય છે, અવિનાશ છે; તેને આદિ, મધ્ય કે અંત નથી; તેને દેશ-કાળની મર્યાદા નથી. તે સર્વમાં છે, સર્વને નિયમમાં રાખે છે, સર્વનું જીવન છે, પણ છતાં તે અલિપ્ત ને નિરંજન છે.

જેને વર્ણ વેષ ન રૂપ યુદ્ધ, તેહ તણા સર્વ ગંગ; જાયા માયા નદિ જેને, તેના જણેા સર્વ ઢંગ.

વાણી મંદિ જે ન આવે, તેહ તણી સર્વ વાણ્ય; 'નેતિ' 'નેતિ' કરતાં તે રજુ; ભાર્ષદ તેને જાણ્યે જાણ્ય.

કૂટસ્થ આત્મા. બ્રહ્મ કેવળ, તેના સર્વ પ્રસાર : જેને વિશેષણ એકે ન લાગે, તે વિલસી રહ્યો સંસાર.

(અખેગીતા કણ્ઠ ૧૮મું-૪, ૧, ૭)

આ કૂટસ્થ એકમાત્ર પરમ તત્ત્વ દેખાતા અનેકાનેક પદાર્થો-
માં વિલસી રહું છે એ સમજવું કેમ ? આપણા પ્રાકૃત અનુભવમાં
એનાં એંધાણ કે દર્શાંતો મળે છે ? અર્થો યરાયાર સમજે છે કે
દર્શાંત કે ઉપમા એ દલીલ નથી અને દર્શાંતાદર્થી અવબોધની
માત્ર અનુકૂલતા જ વધે છે, પૂર્ણ અવબોધ થતો નથી. પરંતુ
સાક્ષાત્ અનુભવની અવેજીમાં ઉપલબ્ધિને સહાયક ઉચિત ઉદા-
હરણ આપવું એ અખાનો કવિ તેમ વિચારક લેખે ધર્મ યન્ત્યું
છે, અને તેમાં તેને લોકપ્રિય ખનાવનાર, સૃષ્ટિ અને સંસારના
વિલોચક તેમ જ કવિ લેખે પ્રતિષ્ઠા અપાવનાર, તેની આગવી
ખૂબી છે. ‘અનુભવખિંદુ’માં “ચહુદિશ ચમકે ચંદ”નું કે
વનરાજ પદલલિત કરતા વારિધિના વારિતું વર્ણુન વાચકને
વસ્તુનો બોધ ને કાવ્યોચિત તૃપ્તિ એકસાથે કરાવે છે. પ્રહ્લાની
અપેક્ષાએ મર્યાદિત સત્ય ગણાય એવા જગત અને જીવના
પ્રપંચને કવિ અખેગીતામાં વર્ણુવે છે :—

જેમ કાચનું મંદિર રચ્યુ નીલ પીત શુભ્ર શ્યામનું—
તે ઉપર તપ્યો સૂર જ્યારે, ત્યારે વિચિત્ર રૂપ ચયું ધામનું.
કેવલચુરજ તપે સદા. માયા તે મંદિર કાચ.
ઈશ્વર નામ તે તેહનું; પણ જીવ ધર્ષ માન્યું સાચ.

(કલ્પું ૧૯૩૫ ૭. ૮)

સામસામાં જે દર્ષણ હોય ને જેમ અનંત સૃષ્ટિ “સરગ્ગય”
એમ આ જગત અને સંસારની. રચના છે. ઈશ્વર, જગત અને
જીવો એ સૌ કેવળ પ્રહ્લાનો વિલાસ અને વ્યાપ છે. અવિકારી
આકાશમાં ભાતભાતનાં વાદળાં દેખાય છે. આકાશ વાદળાંનું
કારણ નથી પણ આકાશ વિના વાદળાં સંભવે નહિ, તેમ પ્રહ્લા
આ ઈશ્વર, જગત અને જીવનું હેતુ વિનાનું કારણ છે.

વેદાન્તીઓ અવિદ્યા અને માયાનો સિદ્ધાન્ત સ્વીકારવા

છતાં સાંખ્યના જગન-ઉદ્ભવનો ક્રમ યોગ્યતા દેરકાર સાથે સ્વીકારે છે અનાદિ માયા એ શૂન્યરૂપ કંવચ્યની સ્વામિની છે, એમ કહેા કે સત્માં રહેલી ગતિરૂપ સ્કુરણુશક્તિ એવના છે. એને લીધે પ્રહ્લ નવા નવા આકાર લેતું જાગે છે. આ માયા ત્રણ શુભોને જન્મ આપે છે અને એમાં પાછી પ્રવર્તતી રહીને પાંચ મહાભૂતો, પાંચ તત્ત્વો (મહાભૂતોનાં સૂક્ષ્મ તત્ત્વો) ઉપજાવે છે. આ દસ તત્ત્વો તમસમાંથી ઊપજે છે. રજ્જમાંથી પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો અને પાંચ કર્મેન્દ્રિયો એમ દસ ઇન્દ્રિયો ઉદ્ભવે છે અને સત્ત્વમાંથી મન, બુદ્ધિ, ચિત્ત અને અહંકાર એમ ચાર તત્ત્વો પ્રગટ થાય છે. આ ચોવીસ પરિણામો ત્રિગુણુમયી પ્રકૃતિનાં (માયાનાં) પરિણામો છે એટલે આ પ્રકૃતિ એ પચોસમું તત્ત્વ છે. એ જેમ સર્વમાં ભરાયેલું છે તેમ પરમતત્ત્વ પ્રહ્લ સર્વમાં સભર છે, પણ તે નિર્વિકાર છે. એના વિના પેલો પ્રપંચ શક્ય નથી, પણ તે સદૈવ “યદ્યારથ જયમ-ત્યમ રહ્યો.” એ પરમ તત્ત્વ, તત્ત્વનું તત્ત્વ પરમાત્મા હવોસમુ તત્ત્વ છે. આમાં મહત્ત્વની જે બાબતો છે. સમસ્ત વિશ્વમાં પ્રહ્લ જ એકમાત્ર સત્ વસ્તુ છે. તેના સ્કુરણુરૂપ માયા છે, જે એનાં સર્વ પરિણામોમાં ઓતપ્રોત રહેતી વાધે છે.

ત્રિગુણુ પહેલી, શૂન્ય-સ્વામિની, જેણે શુણુજનની શિભા કર્યાં;
પછે જનની થઈ જેવના, ખવ પોતી પોતે વર્ધા.

(અખેત્રીતા કટ્ટું ૭-૨.)

પરપ્રહ્લ સ્વસવેદ્ય છે, પોતાથી જ ઓળખી શકાય એમ છે. પરપ્રહ્લરૂપ વહિ “કૃતક્રીને થયો ક્ષરક્રી” ત્યારે નાનાવિધ સૃષ્ટિ દેખાવા લાગી. એ વહિ પાપાણુ, કાષ્ટ અને ઘટઘટમાં સમાયેલો છે. માયા જનની થઈ ચોષિતા થાય છે એમ કહેવામાં પ્રકૃતિની અનન્ત સર્જકશક્તિનું તાત્ત્વિક દર્શન છે. પ્રકૃતિના અણુએ અણુમાં પોતામાંથી બીજાં રૂપ નિર્માણુ કરવાનું સામર્થ્ય છે.

માયા અમુક તત્ત્વ ઉત્પન્ન કરી અલગ થઈ જતી નથી, એ તત્ત્વના યોગમા પાછું નવું તત્ત્વ ઉત્પન્ન કરે છે, અને એમ અનન્ત અને અક્રમ સર્જતિ ચાલ્યા કરે છે પરંતુ આવી મસૃતિને પ્રહ્લ્લ રૂપે ઝોળખવાની, માયાને ઝોળગી જવાની, કશી અનિવાર્યતા છે? એ માટે ભક્તોને ને મુમુક્ષુઓને આવડી આરત શાને? આનો ખુલાનો માયાને જીવની મપાટીથી જોવામા મળે છે માયા એ પરબ્રહ્મની શક્તિ છે અને તેના વ્યાપારથી વિશ્વ અને મસાર ઉદ્ભવે છે એ ખરું, પણ વ્યક્તિને તો તે પરબ્રહ્મના આક્ષાત્ અનુભવમા બાધક છે, એ તેને અજ્ઞાનરૂપ જ થાય છે, કેમકે પોતાના અહમની પ્રતીતિથી એને બધે અનેકતા જ દેખાય છે એ પોતાનું સ્વરૂપ જોઈ શકતો નથી અને ઈન્દ્રિયો જે દેખાડે તે જુએ છે અને તેમા લુબ્ધ થાય છે

‘પરમાત્માને પૂક દઈને આત્મા ઈન્દ્રિયને જુએ
 ઈન્દ્રિયની દષ્ટિ વિષય સામી એમ આપોપુ નર ખુએ”

(અખેગીતા ૬૮૩ ૪-૭)

આ મૂળનાવી જીવના જનમમરણના ફેરા ચાલુ જ રહે છે :
 રે ફા મહુ ભવ વિન, અને વિષયનો તાણ્યો વહે

x x

ખર્મફળ ને જીવ ઢેરા જોગ માયા મેળવે
 (ને) વિષયનું જા માહે મૂઢી એમ જતને જોડવે

(અખેગીતા ૬૪૩ ૬-૪)

[૫]

પરંતુ, ભવસાગર તરવાની દષ્ટિએ નહિ પણ પોતાની સમગ્ર શક્તિ વ્યક્ત થાય અને એકાગ્રપણે કામ કરે, સ્વરૂપજોડ અને

સ્વરૂપસિદ્ધિ થાય, એવી વૃત્તિ માણુસમાં સહજ છે; પણ પહેલે અજ્ઞાન તેને અંતરાયરૂપ છે. આપણું સ્વાતંત્ર્ય મર્યાદિત છે, આપણું જ્ઞાન મર્યાદિત છે, આપણી લાગણીઓ ને દૃષ્ટના મર્યાદિત છે, અને ગહન વાત એ છે કે ઇચ્છા ન હોવા છતાં કોઈનાથી ધકેલાતા હોઈએ એમ આપણે અશુદ્ધ કે પાપ કર્મ તરફ ઢળીએ છીએ. પ્રકૃતિથી આપણને એવું કંઈ મળ્યું છે જે આપણને અંપવા હેતું નથી ને કામ ક્રોધ રાગ દેવ મોહ આદિમાં વ્યગ્ર રાખે છે. નર્યા સામાન્ય વ્યવહારમાં પણ આપણે સત્ય ધરાધર જાણીએ ને એમાં શ્રદ્ધા રાખીએ તો જે કેટલી મૂંઝવણ ને ચાતનામાંથી લિગરી જઈએ ! આપણી વાસનાઓ જેમ જેમ ઐગળતી જાય છે તેમ તેમ પદાર્થોનું જ્ઞાન સ્પષ્ટ થતું જાય છે અને પદાર્થોનું સ્પષ્ટ જ્ઞાન થતાં વાસનાઓને ઐગળવાનો અવકાશ વધે છે. એટલે આત્મ-સિદ્ધિને માટે, આપણા અનુભવમા આવતા પદાર્થોમાં સત્યાસત્યનો અને શુભાશુભનો વિવેક કર્યા કરવો પડે છે. એ વિવેક કરવા માટે આપણી પાસે આત્માનું જે સાધન છે તે ધને તેટલું શુદ્ધ અને પૂર્ણ જોઈએ. મતલબ કે, આત્માના પૂર્ણત્વની પ્રાપ્તિ માટેની અખનનો અણસારો આપણા વ્યવહારમાંથી જ મળે છે અને તે આપણી સ્વાભાવિક વૃત્તિ છે. એ વૃત્તિ જ આપણને અજ્ઞાન અને માયાને તરી જવાની પ્રેરણા આપ્યા કરે છે.

શાસ્ત્રજ્ઞાનથી, પાંડિત્યથી, વાદવિવાદથી, કર્મકાંડથી, યજ્ઞયાગથી, ધ્યાનધારણાથી, સાંપ્રદાયિક રૂઢિઓ અને આગ્યાશથી માયા તરી જવાય અને પરમાત્માનો અપરોક્ષાનુભવ થાય એમ અખો માનતો નથી. એ બધા ખેત્રમાં તો અવિદ્યા જ પોતાની રમત રમી જાય છે. તમે રમો છો તે બાજુ તો એના હાથમાં છે. સ્વસ્વરૂપની જાણ તો “જાણવિહોણી જાણ” છે; એમાં વેત્તા નથી અને વેદ્ય પણ નથી.

“તને ઉપમા દીજો કશી, જો તે વડે સર્વ કાપ;
જે દહીએ તે અણખડું, ભાઈ! તે તો તે હ ન હાય.”

દર્શાત ઉપમા જે જે દીજે, તે તે સર્વ રહે ઝોરું.
શુ કરે એ બુદ્ધિ બાપડી, જે ચાલ્યાથી દસ ડગના પરુ ? ”

(કલ્પ ૨૩મુ ૪-૫)

જીવભાવને ટાળવાની સાચી આરત હોય, પરમ પદ પામવું હોય, ચતન્ય-ઘનરાય થવું હોય તો જ્ઞાની ગુરુનુ, બ્રહ્મભાવ પામેલા ગુરુનુ શરણ લેવુ. તેના પરિચયથી જ બ્રહ્મની ઓળખ થશે ગુરુ વિના જ્ઞાન નહિ, એ તો આપણે ઠીકઠીક જૂનો ખ્યાલ છે હરિ, ગુરુ અને સતની એકતાનો અખાનો વિશિષ્ટ ખ્યાલ છે મુમુક્ષુ જીવ બ્રહ્મનિષ્ઠ ગુરુમા બ્રહ્મની સાન પામશે. ગુરુનું જીવન એવું પવિત્ર છે, એમનું જ્ઞાન એવું નિર્મળ છે, એમનું હૃદય એવું અનાસક્ત છતા કોમળ છે કે એમનામાં રહેલો પરમાત્મા શિષ્યને કાઠાય છે “જેમ રવિ દેખાડે રવિ-ધામને તેમ ગુરુ દેખાડે રામ ” પ્રકાશના યોગથી જ પ્રકાશિત થવાય, પ્રકાશ સળધી વિચાર, વદ કે વિતણ કરવાથી નહિ. “દીપથી દીપ ધાય આપે સહેલો”

“ જેમ અગ્નિસગે રીત વ્યાપે નાંદ
(જેમ) જ્યોતિ દેખાડે ને નિમેર ત્રામે,
તેમ ગુરુપ્રાપે પન્થન બેગિએ
મા યા ૩ પી આ ઘે હે ન ના રો ”

(પદ ગીતુ-૩)

પ્રત્યક્ષ ગમ તે તત્ત્વનેતા વિરે,
જેમ કુંડળ વિરે કનક દીમે.

(પદ ૮મું)

હવે સાધનાનો માર્ગ અને દિશા ખુલ્લે છે મુમુક્ષુનું પ્રથમ સક્ષણ પ્રકાશજ્ઞાસા છે એ જિજ્ઞાસા બાવોદ્રેકનુ રૂપ લે તો એને વસ્તુની આરત કહી શકાય પાણી વિના મનુષ્યની સ્થિતિ જાય

એમ પરમાત્માના અનુભવ વિના ભક્તની નિયતિ હોય. એને અદ્ભુત વિરહાવસ્થા પણ કહી શકાય વસ્તુ કે પરમાત્મા તરફ સર્વભાવે જવું, એની અવ્યભિચારિણી ઉપાસના કરવી, શરીર મન અને બુદ્ધિના સર્વ વ્યાપારો એના તરફ વાળવા એનું નામ ભક્ત સાચી વસ્તુ પ્રાપ્ત કરવાનો—સાચી વસ્તુ ઇનવાનો—સર્વથા પ્રયત્ન એ ભક્તિ. અને જે સાચું નથી, અવસ્તુ છે, માયાનો વિલાસ છે તે પ્રતિ ઉપરનિ એનું નામ વંરાગ્ય. આ ભક્તિ અને વંરાગ્યની યાગો વડે સાધક ચિદાકાશમાં ઊડે છે, અર્થાત્ પ્રદાના પૂર્ણ સાક્ષાન્કાર તરફ એની ચેતનાની ગતિ થયા કરે છે “પરબ્રહ્મ રહે ને પોતે (જીવભાવ) ખપે” [૬ ૧૦] એને સારુ આ સાધનામાર્ગ અખો સ્વીકારે છે સદ્ગુરુએ ચી ઘેલા માર્ગે જે ભક્ત વ્ચાય છે તે સર્વત્ર ભરપૂર પગ્નિબ્રહ્મ દેખે છે આવા હરિભક્તને વર્ણવતાં અધ્યાની ઊલટ માતી નથી કવિને હરિભક્તની આત્મિક નિયતિનું પ્રતિભાન થાય છે —

“દેખે : નેત્ર પરબ્રહ્મના. પંચબ્રહ્મના કર્ણ માત્ર.
પાદ પાણિ પરબ્રહ્મના પરબ્રહ્મ દાતા ને પાત્ર
જળે પરબ્રહ્મ. અથળે પરબ્રહ્મ. અર્ચનું મત્સ્ય પાતાગ
ગરિ ગહન વન વારિકા. પરબ્રહ્મ જગ ને મ.જ.
પરબ્રહ્મ વિના નહિ દામ કાતું, એમ દેખે તે ભરપૂર.
વિહાનિહા દેખે હરિ, ભાઈ, જેના પડગ થયા હોય દુઃ”

(કડુ ૧૦મુ. ૭-૮-૯)

કૃતમાત્ર તરફ હરિભક્તની દૃષ્ટિ પ્રેમ અને કનુણ્યોએ ભરી છે:—

“મારો રામ મે છે સર્વ વિશે”—એમ દેતે હીમે મન :
હરિ કહે, એ સાંભળે હરિ. હરિને સોપે તન
નિત્ય રાસ નારાયણનો, દેખે તે અનંત અપાર,

નવનીત સરખું હૃદય ડામળ કહીં ન માયે હેન;
આંખ માંહે અમૃત લયું, હરિભક્તિ કરું ખેત. ”
ખાતો પીતો ખોલનો દેખતો સ્વજો રામ :
વેધું મન રહે તેહનું. શીતળ સંસારી કામ.

(કલ્પ ૧૧મુ)

કથન, જ્ઞાનવાતાં, દલીલ, દૃષ્ટાંત આદિની પાર જતું કવિત્વ
કેમ સ્પુરી આવે છે તેનું આ સુંદર ઉદાહરણ છે.

આવો જ ભિમિનો ઉછળાટ અખેગીતાને અંતે કવિ અનુ-
ભવે છે, જે આપણા સૌ વિવેચકોને પ્રિય થઈ પડ્યો છે :

“અભિનવો આનંદ આજઃ અગોચર ગોચર હવો એ.

પ્રપંચપાર મહારાજ—તે પૂર્ણ ધ્વજ સ્તવું હું એ.

x

x

x

સ્વયં ચૈતન્યધનરાય, શૂન્યમાં સોદામણો એ;

તે નામે વાણી માંહે, તે નદિ વિગટ ને વામણો એ.

x

x

x

તિહાં હવું મન લયધીન, જહીં ચૈતન્ય સભર લયું એ ”

(અખેગીતા પદ ૧૦)

કેવલાદૈતની વિચારધારામાં આકાશમાંના વિહંગમ જેવી અખ્યાની
ગાત છે. એની પકડ અદ્ભુત છે. એને એ આન્વીક્ષિકી
પચી ગઈ છે. એ તત્ત્વવિચારને રાગની ભાવના સાંપડતાં પૂર્વોક્ત
પંક્તિઓ જેવી રમણીય કવિતા અખ્યામાં ઉભરાઈ આવે છે.
ચિન્તનને કદપના અને ભિમિની બાવા મળતાં ‘સદે પહોંચિ’
એવી કવિતા પ્રકાશે છે.

“ શાં શાં રૂપ વખણું, સતો રે, શાં શાં રૂપ વખણું ?

અંદા ને સરજ વિના મારે વ્યુ છે વદાણું. સતો૦

નેત્ર ગ્રાહ્યા નિજ રાધામમાં, વાગ્નં અનલદ વાગ્ને,
ત્યા હગ્નિન શ્રેષ્ઠા અમૃત પીએ, માથે છત્ર વિરાગ્ને. સતો ૦

x

x

x

વિના રે વાદળ, વિના વીગળા, જળ સાગર ભરિયું;
ત્યા દંસરાગ્ન કીડા કરે, ચાંચિ મોતીકું ધાન્યું. સતો ૦

x

x

x

અગમગ લ્યોત અપાર છે, ય-યમાં ધૂન લાગી;
અખો આનદશું ત્યા મલ્યો, ભવત્રમણા ભાગી. સતો ૦

(અખાની વાણી, ૫૬ પૃષ્ઠ)

[૬]

અખાના કાવ્યવિસ્તારમાં આવી ભાવ-ઉદ્વેકની કવિતા એાછી છે, એમ છતાં અખાની કવિતાની મજા અખાની જ છે. એક તો એની વાણીનું આખાખોલાપણું, અણિયાળાપણું, પ્રગલ્ભતા અને પોરુપ આપણને મૂઠકરી દે છે. એની વાણીનું વૈચિત્ર્ય છક કરે છે. અખાની કવિતામાં આવતા જગન અને સંસારના એના વિચારો, કટાક્ષો, તત્ત્વનો આશ્રહ અને મિથ્યાત્વની નિર્બ્યાજ ભર્ત્સના સંસ્કારી તેમજ ગામડી ભાષામાં તે વહાવે છે. ઉપમાઓ, દષ્ટાંતો અર્થક્ષમતાથી અને સંક્ષિપ્તતાથી જાણે રૂપા-મોનાની ઢાળેલી લગડીઓ લાગે છે. એનાં વચનો ઘણી વાર સામસામાં તોળાતાં મૂલતાં હોય એમ જણાય છે. વૈચિત્ર્યનિરૂપણનું આકર્ષણ જેવુંતેવું નથી. સન્ધ્યાએ પશ્ચિમમાં આકાશની રંગ-ભેરંગી ચિત્રવિચિત્ર છટાઓ દેખાય ને જતી રહે, જતી રહે અને તેને સ્થાને નવી નવી છટાઓ દેખાય. એમ સૃષ્ટિ અને સંસારનાં પારવિનાનાં દૃશ્યો અમકાવતો અમકાવતો અખો કવિતા રેલાવતો જાય છે. એનો પ્રધાન હેતુ તત્ત્વપ્રતિજ્ઞાધનો છે, પણ એ સાધતાં પોતાના વિપુલ અનુભવની ચિત્રમય સામગ્રી કુશળ

આજીવનની જેમ વાચકની આંખ આગળ એ ધરતો જાય છે. “સામેસામા બેઠા ઘૂડ”, “આંધળો સસરો ને સણગટ વહુ” “અખા ભીછળી ભાગવો પાગ”, “પછે ઘેર રહેને કે જાહે વને”, “એકને આપે એકનું ઝટે”, “સકલ જીવ શશુગાર્યા ઘણુ”, “મરડે મૂછ પણ માહે કલીમ”, “ભણ્યે ગણ્યે માણ્યો આકરો”, “વણીકુ વેધે તે શૂર”, “વેલ ન દીસે દીમે પાન”, “બાકી અખા ગમાડે મન”, “ભિદ્યા બગલે પડિત કવિ”, “અખા મૂવો તે નિરભય રહે”, “ગણુગારી વાણી સો ગય”, “મરતુ દીમે તે નોહિ મર્ત્યા”, “કોઈ વર્ણુ વેષ અકકારે મરે”, “એક એક પે હૂકી ગદ્યા”, “ત્યાથી ટાક ન પામે ધૂમ”,—આ સર્વ વચનેમા રગમેરગી દુનિયાતુ દર્શન અખો અનાયાસે અને અવાન્તર પરિણામરૂપે કરાવે છે “શ્વાન શૂકર બિડલ ખર, તેના ટોળાનો જે જત, તેને મૂકે હરિ કરી”, “જાહનની ને વોહાકળો, ખાવનાચદન ને કેરડો”, “જેમ મર્કટ હાંટ માગતો”, “બાલકની ઢિગોલિયો”, રવિ ને ગવિધામ, અજાનું દોઝ, કૂલીનો આહાર, બઢરીનો વેપાર, મરિતા ને સિંધુ, અગ્નિ ને જ્યોતિ, નીરથી વિછડયુ મીન, “ગરિ ગઢગ વન વાટિકા;” પાલો ને પાણી, નવનીત ને વૃષ, આકાશ ને અબ્ર, ઘનની રીત, છીપની રત;—આ બધુ સસાર અને પ્રકૃતિદર્શનના આપણા સંસ્કાર જગાડી કોતુક ગ્રેરે છે ત્યાં કવિ પોતાના પ્રતિરૂપો વિસ્તારે છે ત્યા તેની સ્વાભવિકતા ને તદ્દશના રમણીય બને છે માયાની છેતરપિંડી વર્ણવના કવિ દૂતરાનું વર્ણન કરે છે —

“ માગક લયમ ગમાડે મન, દુ યજી દેખાડે ધાન,
 પૂઠ દયાવ, ચાટે લાગ, બિચુ કરી ભરાવે કામ,
 સનયાનો દેસાન્તર જાય, અખા એમ ગમાડે માય ”

એથી પણ વિશેષ તાદ્રશતા ખાટકી અને એગીતા વર્ણનમાં છે

“ વાત્મય જાણી વામદક્ષિણ વળગેયો ડો ડો
તેને મદાગત મુકાવવા કરે તોય તે સાથ જવનને મયો ”

(અખેગીતા, ૧૮૩ ૫)

“ આકાશ વિગે જેમ અગ્ર નાના ધાય જાય, પાછા ફરી—
નીન પીત ને ક્યામ ઉત્તરવન ગુપ્ત ભાન અનત
વિચિત પેરે વિનમે વળી ત્યા હા જ આવે અત— ”

(અખેગીતા, ૬૩ ૨૩)

“ વાગિધ ડેરુ વાગિ ચા- વિશ મધ્યે ચાવે,
પૃથ્વી પર પથગય વનગરિ સદુ કૃવે ફાવે
કીગવું રહે અણુ મર્વ દળી આા પાને
તે નદી નામ ધગય ન્દાય સદુ મહિમા ભાણે
ગર્ભરી ગાજે અખા! શરૂ ન લહે સરિના સડી
જેમ સાગર તેમ શ્રીદગિ વચ્ચે હવનદી વડી ”

(અનુભવજિહ્વ ૧૧)

ઉપરના ઉદાહરણોમાં અલકારત્વ વીસરીને, કવિના પ્રયોજનને ભૂલીને પણ આપણે કવિતા માણી શકીએ છીએ એના પ્રયોજનને માધવામાં અર્થાત્ અલકારની કાર્યક્ષમતામાં પણ તેને અસાધારણ સફળતા મળે છે સદ્ગુણના પ્રત્યક્ષ પરિચયથી શિષ્યનું હૃદય પ્રસન્ન થાય છે એ વર્ણવવા કવિ કહે છે —

“ જેમ શરદકાળે અખર જોવે નીઝ નિર્મળ હોય ધાય,
—સદ્ગુણસંતપ્રતાપ પ્રાયે એવું કરે મન જત તણુ ”

(અખેગીતા, ૬૩૩ ૩૬)

ધનની રીતે પ્રવર્તતા સદ્ગુણને વર્ણવતાં વરસતા પર્જન્યને
ધ્વનિ કવિ સાથે છે અવિદ્યારૂપ પ્રપંચને અયોગ્ય રસ્તે દ્વિતાવવા
જતાં એ અજગો થતો નથી, જ્ઞાનથી જ અજગો થાય એ દર્શાવવા
અખો મરીચિજલ સંભારે છે:—

“ પ્રપંચ કેરું પેખવું—તે મરીચિજળવન સદા
તે ઉલ્લેચ્યે ઓણુ ન થાય, એમ સમજ્યે ત્રમ ગયો તદા ”
(અખેગીતા, કાંડ ૩૮)

જીવને જ્ઞાનની આરત હોય તો ક્યાંકથી પણ જ્ઞાનપ્રસાદ
તેને મળશે, જેમ છીપતી સુરત્યને તાણ્યો પર્જન્ય વર્યે છે
કોઈ કોઈ વખત અખાની વાગ્મિતા વેગીલી થાય છે અને આપણે
એની સાથે ત્વરાથી ગાંત કરીએ છીએ કવિ શૂન્યવાદીનો વિરોધ
કરે છે:—

“ ધૂંધવાતો ઘોખે ભર્યો — તે શૂન્યવાદીનો વાદ—
ધૂમ્રભર્યો, અતિ ધૂખળો, તે ચાલ્યો જાય અનાદિ
તે કાઠ નોહે, કૃશાનુ નોહે, અને કરે તે ઘોર અધાર
દારુના દલથી ટળ્યો, અને ઝગકથો નહિ લગાર.
(અખેગીતા, કાંડ ૨૫)

કૃતરથ આત્મતત્ત્વ નહિ સ્વીકારનાર સિદ્ધાન્તની કવિએ આખાદ
ઠેકડી ઉઠાવી છે ધૂમાડાની શી સાથકના ? ન રહ્યો તે લાકડું
અને ન થયો તેનો પ્રકાશ એવી શૂન્યવાદની ફિલસૂફી છે જીવ-
ન્મુક્તને જગત અને સસારમા કશો અવરોધ રહેતો નથી તે
દર્શાવવા મીન ને નીરનુ પ્રતિરૂપ કવિ ઉપાડે છે:—

“ ભૌતિક ભાવના ળી તેને ભાસ્તુ ચિદ્ આકાશ
રોધ ન પામે મીન જેમ—તેને નીર મધ્ય અવકાશ—

નેન ઉચાડે ને ગતિ કરે, ભરે તે શ્વાસોશ્વાસ
તેને નીર શીગતે નમ થય જે આપ ગુંડે અવમાશ "

(અખેગીતા કંકડુ ૧૪)

નીર ક્ષિગવીને નમ કરવાનો અખા જેવો સમર્થ પ્રપચ
શુદ્ધસાતના ડોઈ મધ્યગાવીન કવિએ કર્યો નવી એના વિચારે,
એના અવવોકનો, એની દનીવો, એનું જ્ઞાન, એના કટાક્ષ,
એની ભૂમિ ઓ ઉચેન પ્રતિરૂપો દ્વાગ ચિત્રાત્મક, મૂર્ત,
ગતિશીવ ને ધ્વનિશાત્રી બને છે સર્વદા આકર્ષક અને વારવાર
રમણીય એવા પ્રતિરૂપોથી યુદ્ધદાર બનેલી આ કવિનામા શુર
અખાએ અણુદીકુ ખરે જ વીધ્યુ છે

[૭]

વેદાન્તની સાધનાએ અનેકનેક જીવોને મુક્તિ અપાવી છે
અથવા જીવનમા યુદ્ધધર્મનું કેન્દ્ર આપી સ્થિરતા, સ્વમ્થતા ને
સમતા આપ્યા છે ઉપરાંત તેણે દેશમા વિચારની આહવાદક
મુક્તતા, સૂક્ષ્મતા, ઉચ્ચનશીલતા આપ્યા છે જેનું મુભગ દર્શન
અખાની સમગ્ર કવિનામા સહેજે ધાય છે

મમ્કૃત કાવ્યગાત્રની પરિભાષા યોજીએ તો આપણે
અખની સ્વભાવોક્તિ, વકોક્તિ ને ભાવોક્તિ (રનોક્તિ) વિવેકી
એમાયે અખાની વિશિષ્ટ ખૂબી વકોક્તિમા વરતાય છે વકોક્તિ
એટલે કથનની ચમત્કારક ખમ લગિ કવિને ઘણુ કહેવાનું
છે એ મનોગન વિચારપ્રધાન નથી, અનુભૂતિ છે, અર્થાત
એ મનોગનમા અખાનું સમગ્ર સવિત્ પરિવાયું છે એનું
નિરૂપણ આપણે ચોકી-જઈએ એ રીતે કરે છે—આપણી નીતિ
રીતિ જ ભ પાખડને આપજમા લે છે તેથી જ નહિ, પરંતુ તેનું
કથન ઘટેવું ને ધરદાર બને છે તેથી સામાન્યપણે કહીએ કે
ચિત્રા માટે છપ્પા, સૂત્રો માટે વડપટ્ટી ચોપાઈ, વિચારવહન

માટે દેશી, ભાવાવિષ્કાર માટે પદ, એમ વિવિધ રચનાઓ તેને ઘરાખર ફાવી છે. ઉપમેય અને ઉપમાન, હૃદયગત અને તેને ચિત્રિત કરતું પ્રતિરૂપ એવાં એાતપ્રેાત થઈ જાય છે, એટલાં સમાસોક્ત છે, એવડાં સમાન્તર વિસ્તરે છે, કે વિશ્વના પદાર્થો એની વિચારણા માટે જ સર્જાયા હોય એમ ભાસે. ખીજી રીતે કહીએ તો તે પદાર્થો અખાની વિચારણાથી ભારેલા થઈ જાય છે. એને જાણે એ પદાર્થોમાં રહેવાને ને નામ પામવાને ચિર સ્થાન મળી ગયું ! એ દ્વારા વિષયને અનુરૂપ સૂક્ષ્મતા ને વિશાળતાની પ્રતિપત્તિ તે કરાવે છે. પ્રતિરૂપ શુદ્ધ હોય કે રમ્ય, અખાનો અર્થ સરે તો ઘસઃ અખેગીતામાં મૂષક પણ ખપમાં લીધે છે:

“ જેમ દિમના પર્વત વિષે મૂષક ચાલે મધ્ય,
તેણે ખણ્યા વહોણી ખાણ ધાય-એવી ઉખ્ણનાની સિધ્ય.
અદિમાં આકાશ તેને મડાકળા મૂષક વિખે,
—તેમ ભૌનિક ભાવના નિહાં નહિ, જે અણુલિંગી આનમ લખે ”

(અખેગીતા, કંડવું ૧૪)

તો પ્રકાશથી સમરસ કરતી અંદ્રિકાનું દર્શન પણ કવિ કરાવતો જાય છે :

“ જેમ જાય ઋતુ જલદ, શરદ ઋતુ રૂડી દીસે;
દામિની દમક પસાય, વાય દલવં મન હીમે.
ચંદુદિશ ચમકે ચંદઃ ધંદ સદુ મનનું ભાગે;
તેમ ભાગે ભવઆન્નિ, કાંતિ દિનીયાની આગે.

વિમલ વપુ હોયે વગી; ચતુર લિંગ દખે, લહે.
ચિદાકાર ચિન્મય અખા ! ખ્યાતા ખ્યેય સમરસ રહે ”

(અનુભવગિન્ટ, ૧૫)

ચાર શૈલીઓ

‘જેવું લેખનું જીવનદર્શન તેની તેની શૈલી જે તેની દિગ્ગતિ અનોખી અર્થ ભાવનાઓને મેંડનારી હોય તો શૈલી તે જીવી પણ નિગમન અને જે એ ક્ષિત્તિક્ષી એકત્રવાયા પદિત્ય જે જમનામા મોજ માણનારી હોય તો શૈલીમાં અમોઘ ચોખ્ખાઈની મુઠે સાથે આમ દીનના અને જુ ધના અને પ્રગટે જે દિગ્ગતિ નયાં એકદિ જીવનમ મોજનારી હોય તો જીવનેજ ક્ષિત્ત્યા અને અમલ આજ નૈવીમ આવે અને જે એ ભાવના તથા વચ્ચવિધનાનો દુર્ધટ સમન્વય કનેક મદીથી માધતી હોય તો શૈલી પણ તેજસ્વી ને ગ્યાજ હોય, ચિત્તમ દેય—આડ મરી નન્યા વિના ઉચન શણગાર ને સદગ સૌ દર્શથી દીપતી ઝાઈ અમ મગી દેવમૂનિ મમી હોય ’

—વિકલેવ ‘શૂઈ અને શૈલી’, ૫ ૭૫

ઠવિનો ઐતિહાસિક તદર્શ

નાસમાજા નોધે છે ‘ઈ સ ૧૫૭૨ના નવેમર મદિનાની ૧૮મી નાગીજે મદાન અમરે પોતાનો વારડો અમદાવાદના નગની પડોશમા ફરમાવરા માડયો’ ને અગમી નવેમરનો દિવસ સાહિત્યના ઇતિહાસમા પણ યાદગાર જેવા નિમયો હોયો શાનિનું જે મીઝરોપણ તે દિવમે થયું તેમથી પાગરેની વૃક્ષરજિની ઉત્તરયામાં અખા, પ્રેમાનદને શામગ જેવા સમર્થ કવિઓની પ્રનિભા પોપ રાની હતી મધ્યમવીન નુગરાનના ઇતિહાસમાં આ (ઈ સ ૧૫ ૩-૧૬૩) સૌથી વધારે આવાદીતો પ્રમય છે અમરની સમુત્પત્તન કાગકિર્દિનાં છેલ્લા બાર વર્ષ આ જમાનામા જ સમાય છે અને તેની ઉદ્ભવણભરી, કામેન ને દયાળુ ઠાવણનીતિનો પ્રનિરુપ્ત મીઝા અઝીજ ટોકા, શાહજહાન તથા દારા ઈમદની સુખસચારક મુનાગીરીમાં પડેનો આપણે જેઈએ છીએ નવામની અને સ્વચ્ચનાના આ નાનાવરણમાં જીવી શરીગીરીના જે ઠંડક સુર જાહેર બાધમામે થઈ શમ્યા, તેમનાં ત્રણ મુખ્ય હન

શાહીમાગ (ઈ સ ૧૬૩૨), અજમનખાનનો મહેન (ઈ સ ૧૬૩૭)
અને ગણપુરનો પ્રખ્યાત ઐતિહાસિક કિલ્લો તથા મહેલ (ઈ સ ૧૬૪૦)

આ ઊત્તરમાં ને આકર્ષક ચિત્રના પ્રેરણા પછી છે. મધ્યક અબરની
સુનની વૃત્ત (ઈ સ ૧૬૦૯) તથા ઓરંગઝેબની એ વર્ષની સુભાગીરી
દગમિયાન થયેના ઝગડા ને અગમપુર જૈન દેરાલયનું ભ્રષ્ટીકરણ (ઈ સ.
૧૬૪૪) સત્તરમી સદીના ઉત્તરાર્ધ ને અઢાગમીના પૂર્વાર્ધમાં જે કાળો
કે મરે। દમતાખોરોએ વર્તાવ્યો તેને મુકાબલે તો આ યુગ અદ્વિતીય
શાંતિ સામ્રાજ્યનો હતો. મુખસપત્તિને લીધે એશઆરામ, પ્રિનાસ ને
સ્વચ્છદ આ યુગના પૂર્વાર્ધમાં સારી ગીતે વધ્યા હોવા જોઈએ... પ્રખ
ગીતી ને મધ્યા ઈશ્વરવિમુખ ન થઈ હોત તો અખાલખા ('જાપા'માં)
તેની ૫૦ વર્ષાવી છે તેની અખખનિન, ઉન્મૂલક ડટાક્ષધારાની જરૂર પડત
નહિ કે ન જરૂર પડત પતિન પ્રખના ઉદ્ધાર માટે જન્મનાર પ્રેરિતજન
જેવા જ તેના મીઠા ચોટમધ ને અચૂક ઉપેશોની તેની પોતાની
પેલાનક્ષી મેઘા તો 'અખેગીતા' ને 'અનુભવનિદુ' જેના દુર્મેધ
અથમણિઓમાં જ ખગે આપિલાન પામી શકી

—નિ ક વૈન, 'સાહિત્યદર્શન' પૃ ૯૧-૯૬

*

*

*

'અ કનેશ્વર તાનુકાના વખોન ગામમાં થઈ ગયેલ અરગુન લગત
...આપણા જમાનાના (ઈ સ ૧૮૫૨) છે. પણ આપણા જમાનાના
હોવા છતાં તેઓ પોને અગ્રેષ્ઠ અસરથી મુખા રહે છે ..નામઅરણમાં
પોતાના ગુરુ નિનત ઉપરાંત કમીંગ મીંગનાઈ, નરસિંહ મહેતા, ધીરા,
અખો, સુદાસ વગેરેને મલાર્યા છે, અને એ મધ્યા ડવિઓની હાથ તેના
મધ્યમાં આપણને જણાય છે કવિના દષ્ટાન્તો અખા જેવા સચોટ છે'

—રા વિ પાઠક, 'કાવ્યની શક્તિ, પૃ ૨૩૬, ૨૪૦, ૨૪૫

કવિ અને તેની કૃતિઓ

'દુસરાધ્ય' સ્તોત્રનરૂપિને તો અખાના જનનમાં તણુ-ચાગ જ

જિના સંશયાતીન લાગે છે તેમાંની પૂરે તો આને ગણારી રામય
 કે અખો નામે સાહિત્યકાર ગુજરાતમાં થયો છે ખરો, નથી થયો એમ
 નહિ, ખીજી, તે ગોત્રી હતો, ત્રીજી વાત એ સાચી છે કે તેણે ગે-ગ
 ને શ્રીનાથજીની યાત્રાએ કથી, ગોદુગના ગોદુગનાથ મહાગજનો
 (ઈ સ ૧૫૫૨-૧૬૪૧) તેમ જ શુદ્ધાંતસપ્રદાયસ્થાપક વદનભા-
 ચાર્યજી તથા તેમના પુત્ર-પાનનો પચિચ તેને હતો અને ગોત્રી નિ શક
 વાત એટલી જ કે ઉપ-શ્યુ તેણે અખાએ તેની એ ગૌણ કૃતિ 'ગુરુ
 શિષ્યસવાદ' ઈ સ ૧૬૪૫માં તથા મુખ્યતમ યાને ઉત્તમ કૃતિ 'અખે
 ગીતા' ઈ સ ૧૬૪૯માં રચી હતી

—વિ. ક વેવ 'ગુજરાતી સાહિત્યની રૂપરેખા', પૃ. ૯૩

અખાની કૃતિઓ અખાની વણી સન્નુ સાહિત્ય વર્ધક કાર્યોત્તમ,
 અખાના છપા સપાદક ઉમાશંકર જ્ઞેશી અખાકૃત કા થો અપાદક
 નર્ગદાશકર દે મહેતા ઈ સ ૧૬૪૧થી ૧૬૫૬ દરમિયાન લખેલા
 એના દમોક ગુજરાતી કાવ્યો પછી મહત્વના છ-વનાક્રમાનુસાર 'પચી
 કરણ', 'ગુરુશિષ્યસવાદ', 'ચિર્તાવચારમવાદ', 'અનુભવમિન્દુ',
 'અખેગીતા' છે તે ઉપાત તેના સમગ્ર કવનકાગમા આશરે ૭૫૦
 (કે ૬૨૫) છપા તથા ૧૪૨ પદો (દિદી પદ સદિત) પ્રસિદ્ધ છે
 અખાકૃત 'પચદલીતાત્પર્ય' અને 'પ-મપદપ્રાપ્તિ'ની દગ્નપ્રત પ્રાપ્ત થઈ
 નથી જણસર તાનુકામાં કહાનના ગામે કલ્યાણજીદાસજી મહાનગ્નની
 "અગના"માં અખાની કૃતિઓની ધણી પ્રતો છે ગદીપતિની રમથી
 મેળવીને કવિ 'સાગરે' "અપ્રસિદ્ધ અક્ષયવણી" પ્રગટ કર્યું છે અખાએ
 પાયસાત દિદી ને પળખી કાવ્યો રચ્યાં છે જુઓ પ્રો ડોમરીનો લેખ
 'વેદાન્તી કવિ અખો'

કવિ વિષે ખીજા વિવેચકે

'સામાન્ય રીતે પ્રેમાનન્દ શુગાર કે કુરુણસ માટે વખણાય છે,
 પણ તેનો હાસ્યરસ પશ્ચ કાઈ-નૂન નથી. સામાન્યને કાઈ રસ છે

તે કથારસ છે—કથાયમત્કાર છે. અષો જ આ રસમાં આગળ મૂકી શકાય તેવો છે. પણ...પ્રેમાનન્દ અને અખાના માર્ગો જ ભિન્ન છે... અખા આગળ વાંચનારે હસવું એ પણ જાણે છૂટ લેવા જેવું લાગે છે, માત્ર અષો એકલો (કટાક્ષખાણ) મારતો જાય છે, હસતો જાય છે અને મારીને કોઈની મામું પણ જોતો ન હોય એમ લાગે છે. પ્રેમાનંદ... પોતે હસે છે, વાંચનારને સાથે હસાવે છે, અને જે સમાજ ઉપર તે ટીકા કરે છે તેને પણ સાથે સાથે હસાવે છે તેના હાસ્યમાં...માનવ-માત્ર તરફ—જેની ટીકા કરે છે તેના તરફ પણ—પ્રેમ દેખાય છે.

—શ. વિ પાઠક, 'કાવ્યની શક્તિ', પૃ. ૮૧

'નળાખ્યાન મુખ્યત્વે હાસ્યરસનું' કાવ્ય નથી. તે મુખ્યત્વે કરુણ-રસનું કાવ્ય છે. નળાખ્યાન દુઃખની જ કહાણી છે, પણ કરુણ અને હાસ્ય ઘણી વાર ભેગા જ વહે છે.'

—એનન પૃ. ૧૧૦

'એનાં વેદાન્તનાં પુસ્તકો જ્ઞાન ધણુ આપે છે પણ તેથી વાંચનારનું કોમળપણું વધતુ નથી—સચ્ચિદ્ યવાય છે, પણ સચ્ચિદાનંદ યવાતું નથી...અખાએ જે વેદાન્ત લખ્યો છે તે કવિને લખવાના વિષયને યોગ્ય નથી. તેમાં શુદ્ધ કવિતા થોડીક છે.'

—નર્મદારાકર, 'નર્મગદ્ય

"નરસિંહ મહેતા અને મીરાંનાં કોઈ કોઈ જીર્મિકાવ્યો વિશે આપણે ગુજરાતીઓ એક અવાળે સ્વીકારીશું કે એ 'ઈન્સ્પાયર્ડ' 'ત્રીજા નેત્રની પ્રસાદી' છે. અખાની ટીકાની ધગધગતી શિખાઓ વિશે પણ આપણે કેટલેક ઠેકાણે સંમત થઈ શકીશું કે એ અસિ અસૌકિક (આવે 'પ્રોફેટિક' સેટાયર બાઈબલમાં છે, કુરાનમાં છે, ભાગવતમ. પણ આરબે કલિયુગનાં લક્ષણોનાં વર્ણનમાં છે)"

—બ. ક. કાકોર, 'લિટ્લિક', પૃ. ૧૨૪

‘અખો મધ્યકાલના કવિમાત્રમાં સૌથી અધિક બુદ્ધિવૈભવી છે. નરસિંહ કે દયારામની જેમ... પ્રભુસાક્ષાત્કાર... પ્રસંગે ઊંડી ઊર્મિમયતાથી ગાય છે; પણ સદ્ગતાથી ઊર્મિવશ એવા એ બંને દરતાં, જેમ ક્ષાણકી પ્રેમાનંદ ને રંગનવિચારક શામળ કરતાં પણ, તેની બુદ્ધિમતા વધારે તીવ્ર ને પ્રતાપી છે. તેમાંથી જ એનું વારંવારનું આશ્ચર્યજનક પ્રાગલ્ભ્ય જન્મે છે. વધુમાં, એ બુદ્ધિ સુષુક નથી. એ અદૈતના અનુભવરસિકની છે. એ ‘આતમની મુઝે’ આપવતી છે. તેથી જ અખામાં સ્થિતપ્રજ્ઞની સમતા છે, તેથી જ અખાની અક્ષર સિદ્ધિઓમાં અમોઘ પ્રાણવતા છે.’

—વિ ઠ. વૈદ્ય, ‘ગુજરાતી સાહિત્યની ઉપરેખા’, પૃ ૭૨

Whatever of philosophy has been made,
poetry is alone permanent — W. B. Yeats .

x

x

x

Have not the greatest philosophers been
more than half poets? — Dean Inge

અખે-ગીતા

કડવું ૧ : હરિ-ગુરુ-સંતની સ્તુતિ

ૐ નમો ત્રિગુણપતિરાય ॥
 સર્વે પહેલો જે પૂજ્ય ॥
 અગમ અગોચર જેને શ્રુતિ ગાય ॥
 ચરણ ચિંતવી હું લાગું પાય ॥

ચરણ ચિંતવી સ્તુતિ કરું ચિદ્શક્તિ પ્રધાનદેવી;
 અણુછતો અણો અધ્યારોપ કરે : તે કથા નિજ આનંદની.

ગુરુ ગોવિંદ : ગોવિંદ ગુરુ; નામ યુગલ, રૂપ એક;
 તેને સ્તવું નીચા નમીને. કરું બુદ્ધિમાને વિવેક.
 પરાત્પર પરબ્રહ્મ જે, તે મન વાણીને અગમ;
 તેનો લક્ષ આપી શકે તે માટે ગુરુ તે બ્રહ્મ.
 શ્વાન શૂકર બિડાલ ખર—તેના ટોળાનો જે જાંત;
 તેને મૂકે હરિ કરી જદિ મળે સદ્ગુરુ સંત.
 ગુરુમહિમા છે અતિ ઘણો : કેા સમજે સંત મુળણ,
 તે ગુરુ-ગોવિંદ એકતા બળે, જેને લાગ્યાં સદ્ગુરુબાણ.
 જેમ રવિ દેખાડે રવિધામને તેમ ગુરુ દેખાડે રામ;
 તે માટે હરિ તે ગુરુ : ગુરુ-ગોવિંદ એવું નામ.

એન શમ્યાં જે સંતનાં તે ગુરુ-ગોવિંદ એકતા ભજે;
 ખીબા માંહે રસ ભર્યો ને વણુધડ્યું રૂપ નીપજે—
 જેમ સુવર્ણ કેરી મહાર માંહી અન્ય મુદ્રા છે અતિ ઘણી;
 તેમ ગુરુલજન માંહી સર્વ આબ્યું, જેમન વળે ગુરુચરણ ભણી.
 જેમ બધિરન જાણે નાદમુખને: સ્વાદનહોય રસના વિના;
 તેમ ગુરુ વિના હરિનવ મળે : જેમ ભોગ ન પામે નિર્ધના
 કહે અખો : સહુકો સુહો જે ટાળવા હીંડો જાંતને
 એ આરત શું ઉરમાં ધરો ? તો સેવો હરિ-ગુરુ-સંતને.

કડવું ૨ : વેદાન્તી કવિઓની સ્તુતિ

કવિજને આગે અંધ બહુ કર્યાં જી
 વિધવિધ કેરા જુગતે વિસ્તર્યાં જી.

ખટ દર્શનના મત બહુ ઓચર્યાં જી.

પૂર્વના કવયિતા એ ઓધર્યાં જી.

ઓધર્યાં બહુ સ્તુતિ કરીને. એવી અંધકારની રીતિ છે.

“સૂર્ય આગળ ખઘોત કયો ?” એવી બોલવાની નીતિ છે :

‘જાહ્નવી આગળ જેમ વોકળો; સુરતરુ આગળ બહરી જથા;

પારિજાતક પાસે અરણી; મહાકવિ આગળ હું તથા :

ગરુડ આગળ જથા કુરરી; સાગર આગળ કૂપ;

મેઘ આગળ જથા આકળ. કયાં તેલ ને કયાં તૂપ ?

બાવનાચંદનની બહેક આગળ કયો શોકો કરીર ?

કથું નીર નવાણુનું, કથું રસકૂપીનું નીર ?

કડવું ૩ :

પારસનાં પ્રતાપ આગળ અન્ય વિદ્યા કોણુમાત્ર ?
 કિહાં દુઃખ દેવઉપાસના, જિહાં કરે અક્ષય પાત્ર ?
 —એવાં કવિજન અંધઆદે ગલિત વચન યોલતા હવા.
 કહું: કોપ ક્રોધ કરો રખે. હીંડું બાળકબુદ્ધિ યોલવા.
 તેણુ અંધ પહેલું એમ જણાવ્યું, 'અમો મગણુ જગણુ નથી જાણતા.
 તુક ચોઝચાતુરી ઝડઝમકો અમો લહ્યા વિના નથી આણુતા.'
 એમ ગલિતપણે ગરુઆ થયા : કરુણા ઉપજવી કવિજને.
 હું તો એટલું કહીને સ્તવું : રખે કવિ જાણો મુજને.
 હું તો જેમ દારુ કેરી પૂતળી ચાળા કરે અપાર.
 પણ કાષ્ઠ માંહે કાંઈ નથી. એ તો કળ ચાંપે સૂત્રધાર.
 કહે અખો : સહુકો સુણો : એમ સમજો નિજ જંતને.
 ઇચ્છો પરમ પદને પામવા, તો સેવો હરિ-ગુરુ-સતને.

કડવું ૩ : વેદાન્તના પ્રાચીન શ્રોતા-વક્ત્રા

અણુછતો આત્મા તે શું ઓચરે છ ?

આપતું વહાન તે આપે કરે છ ?

છવ તણું પદ જાતાં જે નીસરે છ,

સાંખ્ય-યોગ જ્ઞેતાં જે હરિ ઊગરે છ—

ઊગરે જે વિચાર કરતાં, બ્રહ્માદિક જે ગ્રહી રહ્યા,
 તે હરિને તમો ઓળખો, જે આદિપુરુષે અજને કહ્યા.
 જે પદ શિવના તન પ્રત્યે દત્તે કહ્યું વિશદ કરી,
 આકાશવત્ *કરી કથ્યા પડાનને ઉરમાં ધરી.

* કરી કથ્યા

વિધિ વસિષ્ઠે કહી કથા રઘુનંદન આગળ' લે હ; અર્ણવ પ્રહ્લવિધા તણે, ભાઈ ! દેખાડયો છે તે હ. અનંત પ્રકારે અચ્યુતે કહ્યું ભારતને જ્ઞાન : ગીતા ગાઈ ગોવિંદે : કર્મયોગ નિદાન. સમબળ્યા સાને કરી જનકે જે શુકદેવ; મહામુક્ત થઈને પરવર્યા જ્યારે જાણ્યો અતરલેવ. ભીષ્મે ભગવાન સાનિધ્યે પાડવ પ્રત્યે જે કહ્યું : શાંતિ પર્વે શાંત ક્રીધા—હત્યાનું હારદ ગયું. વેદવ્યામે વેદ વહેંચ્યા કર્મધર્મયોધ્યા જીવને; તેની દાઝે લાગ્યા દાઝવા જે 'ન જાણ્યા નિજ શિવને.' પછી નારદે નારાયણ કેરુ નિજ જ્ઞાન કહ્યું મહાદ્વિજને : ત્યારે દ્વૈપાયનની દાઝ ભાગી, જ્યારે કૃપા ક્રીધી મંતજને. શિવે કહ્યું શિવા પ્રત્યે નિરાલબ નિજ ધામ : અમર ક્રીધો આતમા (જેનાં) અઘાપિ સહસ્ર નામ. કહે અખો : વસ્તુજ્ઞાન વિના કુશળ ન હોય જંતને. નિજ ધામ હીડો પામવા તો એવો હરિ-ગુરુ-સંતને.

કડવું ૪ : અજ્ઞાની જીવની દુઃખદશા

જે જતે ન જાણ્યો નિજ આતમા જ
તે ભટકયો ભર્યો માયાના સાધમાં જ,
જેમ રથણીનો ભૂંચ્યો ઘર પામે પ્રાતમાં જ
પણ દિવસે દિશમોડયો રડવડે રાતમાં જ.

રાત માંહે રડવડે ઘણું અજ્ઞાને આવર્યો છતોફ
તે નિજ આત્માથી એતળીને વિચરતો માયાવતો,

કંડુ ૪ :

જેમ સૂતો નર નિદ્રા વિષે માયા બહુ બીજી રચે,
 કારગકારણુ પોતે ઘઈને નિદ્રાવશ માંહે પચે.
 આપથી ઓતજ્યે થકે અસંભાવના ઊપજે;
 પછી વિપરીત ભાવના મન આણે : હું ખૂં પામે થોડે ગજે.
 પંચપર્વા માયા અવિદ્યા—હું મારું આદિ સહિ—
 ફેરે ફેરા બહુ ભવ વિષે, જેમ મણિનિર્ગમે અંધ અહિ.
 તે ભોગ દેખી ભૂર ધાયે લડાવવા ઇંદ્રિય-વિષે;
 સંસારનાં સુખ સત્ય જાણી કર્મમોદક નિત્ય ભજે.
 કર્મજડને કર્મ વહાલાં : મર્મ ન સમજે પ્રહનો;
 ફરીફરી તે આચરે, પણ ટળે નહીં દેહ ચર્મનો.
 પરમાત્માને પૂંઠ ઘઈને આત્મા ઇંદ્રિયને જુએ:
 ઇંદ્રિયની દષ્ટિ વિષય સામી : એમ આપોપું નર ખુએ.
 વિષય વિરક્ત કરે હરિથી, નીચપણું દે જીવને;
 અજ્ઞાને અવળો ફેરે, તે સન્નુખ ના હોય શિવને.
 સંસારનાં સુખ અદકાં દેખી કિરપા માને ઇશ્વરી:
 અંતર માંહેનું જ્યાંન (જ્ઞાન) ન જાણે, જે પ્રાણપતિ ગયો વીસરી.
 કહે અખો : સહુકો સુણો : જો આણો જીવના અંતને,
 (જો) હીંટો પરમ પદને પામવા, તો સેવો હરિ-ગુરુ-સતને.

પદ ૧ : અજ્ઞાનથી જીવજ્ઞાની પ્રાપ્તિ

જીવની આદિ વિચારો, રે પંડિતો !

આદિ જોતાં તે અનાદિ દીસે.

દેહ તણી છાયા સમાયે દેહ વિષે,

—...રે મધ્ય આવે સૂર્ય શીશે.—જીવ૦

તનમનને ઓળખ્યા વિણ આર્યો :

જેમ કર્ણધારક નિજ નાવ નિર્મે
તે જ કર્ણધારક તેણે નાવ ખેઠો થકો.

પછે પરવશ પડ્યો પથ કર્મે.—૭૧૦

તનમન-નાવડું છવ ગણે માહરું :

ભવસાગરમધ્ય કાળ ખેટ.

કર્મના વાયુને વશ લાગ્યો ડાલવા,

ત્યારે હાથથી વાટ વટકી જ નેડે—૭૧૦

બ્રમે બ્રમે ભટકે ઘણા ભવ વિષે

ગુરુ-ગોવિંદના શરણ પાખે.

માયારૂપિણી મા જ વહાલી, અખા !

જાણીને જનની, લેદ શખે—૭૧૦

કડવું પ : છવ ઉપર માયાનો દગો

મર્મ ન સમજે જે માયાતણો છ.

તે નર જાણે 'હું ઘણું જોલણો' છ.

તેને જાણે જનની આપણો છ,

જે ભવ ભટકે સૌથી અતિ ઘણો છ.

ભવ માહે ભટકે ઘણું અને પોતાનો કરીને કંગે,
જેમ વિશ્વાસીને વીધે વેરી: દીન થઈ મારે દગે.
જેમ પાખે ખેરીને ખાટકી : તેને લક્ષ્ય લોભ્ય આપે ઘણું.
પછી વધ કરે વારુ કરીને.—એ લક્ષણ અજા તણું.

કહ્યું ૬ :

મેંઢા જાણે : માહરે: પાલક પોષક છે ધણી.
 તેને આપ જાય અર્પવા. મોટમ મનમાંહે ધણી.
 વાતસલ્ય જાણી વામદક્ષિણ વણુદોરોઈ કુટ ક્રે.
 તેને મહાજન મુકાવવા કરે, તો ય તે સાથ જવનને સંચરે.
 હાથ ફેરવે ઉપર થકો. મનમાં હેતુ જાણે તેહને,
 પણ સૂનીને મન વાત અજગી : તે લાજે લારે દેહને.
 અજગા આશય જોઉ તણા : લોલે લાગ્યો અજ હજે.
 ને જવન જાણે લક્ષ કરું, જો ધણેરું વપુએ વજે.
 ચરણુ જિએ અધો મુખે નેટ તે રાજે સરે.
 —માયા કેરી રીત એવી, અન્તે જાંતને એમ કરે.
 વિષય દેખાડે વિશ્વ ચિત્રવિચિત્ર, ચિત્તે ધરે.
 પછી પંડિતને પૂછે, 'પ્રભુ! મહાલોગ કેમ પામીશ સરે?'
 ત્યારે પંડિતરૂપે જોલે માયા કર્મની કીર્તિ ધણી;
 વિત્ત હરીને વાટ દેખાડે; નાના વિધિ કહે લણી લણી.
 કહે અખો : રુચિ જાપજે, જો એવું પોયે જાંતને.
 કર્મધેન હીડો વામવા, તો સેવો હરિ-ગુરુ-સાંતને.

કહ્યું ૬ : માયાથી જીવને સંસારબંધન

એમ એ માયા વેધ નાના ધરે જ,
 કર્મધર્મના શબ્દ નાના એચરે જ,
 જીવ કેરા મનને અતિ ધણું આવરે જ;
 તે . . . ન લવરેરા ફેરે જ.

ફેરે ફેરા બહુ ભવ વિષે, અને વિષયનો તાણ્યો વહે:
 મત્યક્ષ લોગ દેખે ભલા. વળી પંડિતને પોષતો રહે.
 કર્મનાં ફળ લખે માયા. વળી માયા બેડી તે કથે:
 શબ્દ ફેરે બાંધણે, ભાઈ! બાંધી હવ રાખે જથે.
 અંતરમાંથી મનરૂપે સંકલ્પવિકલ્પ મુત જલે
 નિમેષ માંહે નવનવા, જેમ ઈંદ્રજલિક શુટિકા ગણે
 કર્મફળ ને હવ ફેરા ભોગ માયા મેળવે;
 (ન) વિષયતૃષ્ણા માંહે મૂઢી એમ જાંતને જોડવે:
 સ્વર્ગ ફેરા ભોગ વખાણે; વળી ણીક દેખાડે નકની;
 તે કામનાએ લાગ્યો ફેરે, ભાઈ! ગતિ જેવી કૂપચકની.
 કામ ધામ ને ધન દારા માત પિતા મુત બંધવા
 વર્ણ વેષ ને રૂપ મુદ્રા નમણ ઠમણ દેવ વંદવા
 ચાલ્ય ચાતુરી ચૌદ વિદ્યા અવિદ્યા સર્વ સાધના
 પંડિત કવિ ને શુણી દાતા—સર્વ માયા ફેરી આરાધના.
 રમે રમાડે આપ માયા: નીચો જાંચો લઈ ચડે
 જેમ મકંટ હીડે માગતો (ન) ભિક્ષુક કેડે રડવડે.
 —એમ ભમે બહુ ભવ વિષે, પણ ભેદ કોઈ લહે નહિ:
 દોરીસંચારો માંહી માયાનો. ભૂલામણ મોટી એ અહીં.
 કહે અખે : સહુકો સુણો : તમે જુઓ અંતર તંતને.
 એ જાળ માંહેથી તો જ નીસરો, જે સેવો હરિ-શુરુ-સંતને.

કડવું ૭ : માયાથી અજ્ઞાંડની ઉત્પત્તિ

માયા મોટી જગ માંહે નટી છ.

તે આગળ કોઈ ન થકે ખટી છ.

હરિ હર અજથી આગળ વટી જીઃ
સમજી ન જાય એવી માયા અટપટી જી.

સમજી ન જાય એવી માયા : દીસે નહીં, ને બલવતી,
ચોદ લોકની આદિ માતા હંકાર પહેલી એ હતીઃ
ત્રિગુણ પહેલી; શૂન્યસ્વામિની; જેણે ગુણ જનમી ઊભા કર્યા.
પછી જનની થઈ નેષિતા . બલ પોપી પોતે વર્યા.
ચિદ્શક્તિ ચતુરા ચરાચર ગુણ સાથે ભજે વળીઃ
દેવ દાનવ નાગ માનવ રમે રમાડે એકલી.
ઊર્ધ્વાલ જેમ ઊર્ધ્વા મૂકીને તે પાછી ભજે,
તેમ માયા ચિદ્શક્તિ; માટે માહુ સામર્થ્ય એ વિજે.
ત્રિગુણ ઘઈ તે ચોવીસ રૂપે—તેનો લેદ કહું કથી :
જેમ જળ જમાયે શીતયોગે તેને જડતા પ્રગટે માંહીથી.
સર્વ રજ તમ રૂપે થઈ માયા. પછી એક એકના બહુ થયા :
પંચ ભૂત ને પંચ માત્રા તામસનાં નીપજી રહ્યાં.
રાજમનાં ઇન્દ્રિય દશે (અને) દશે તેના દેવતા
ઇન્દ્રિય ઇન્દ્રિય તે વસ્ત્યા આપાપણું સ્થળ સેવતા.
મન બુદ્ધિ ચિત્ત અહંકાર જે તે મર્ત્વ ગુણથી ઊપના,
—એ સૃષ્ટિનાં ચોવીસ કારણ માયાશબલિત રૂપનાં.
મૃત્તિ તે પંચવીશમી—પરિવાર સર્વ તેનો કહ્યો.
પણ છવીસમો પરમાતમા જ્યારણ જેમ તેમ રહ્યો.
કહે અખો મહુકોં સુષો : એ કહ્યું છે ધીમંતને;
એમ સમને તો કામચરે નરનું, ને સેવો હરિ-ગુરુ-સતને.

કડવુ ૮ . માયાથી ઉત્પત્તિ ને નાગ
એણે અનુક્રમે જગતને બાણીએ છ
ત્રણે ભુવન માંડિ માયા પ્રમાણીએ છ
સ્થૂલ સૂક્ષ્મ ને કણુ બય વાણીએ છ,
તેટલુ સર્વે માયા વખાણીએ છ

માયા વખાણીએ માટે એણે દષ્ટ પદારથ નેટલો,
શ્રુત પદારથ ને ને કહાવે—પાછો વણુસે તેટલો.
બિપ-યુ તે અગપાય નિશ્ચે પ્રહા આદિ કીટ ને.
'ને બયુ તે બય' બાણી અમર સશય મેટલે

અમર દાનવ ધ્રુવ તારા ચદ્ર સૂરજ બયે વિલે -
બય ભેગી અણાગ સાધક, તો પ્રાકૃત છવ કેટલે ભલે ?
લીલાવયુ ને ધરે નિર્ગુણુ તો ય નેટ પાછો વળે
કાળ માયાનુ નાટક એવુ, ને ઉપજાવી અહનિશ ગળે
જેમ કગસણી ઉછેરે કરમણુ તે કાયુ પાકુ સર્વે ભખે,
તેમ જગત કરસણુ કાળ માયાનુ તે ન મૂકે ખાધા પખે
જેમ મેધના બિડુ નાના મોટા રૈલાઈ પૃથ્વીએ પડયા,
તેમ માયાને મન સહુ જ મરખા પ્રાય પોતાના ઘડયા
જેમ અર્ણવ ન બયે બિહગી ને નવસે નવાણુ નદી ભળે -
સિધુ થયો સરિતા ત્વરૂપે તે માટે બાધી ગળે,
તેમ માયાનુ આ જગત નિર્મ્યુ કાળયોગે, સર્વ વૃથા
પરમાત્મા વ્યતિરેક કારણુ-તેની કહામા આવે કયા
મહાલે માયા અનત રૂપે, પણ અપત્યને ભામે ભલી
જેમ બાળકીના ઢીંગોલિયા રમે રમાડે એકલી.

કડવું ૯ :

કહે અખો : સહુકો સુણો : જે આણો માયાના અંતને-
તો આપોયું ઓળખો, જે સેવો હરિ-ગુરુ-સંતને-

પદ ૨ : બંધનથી છૂટવા સારુ સદ્ગુરુનું ઉપાસન

માયા પીડતી જાણીએ : પરબ્રહ્મને આરાધીએ :

સાધીએ સ્વામીને ચિત્ત પૂરે.

સદ્ગુરુ કેરા ચરણે આદર કરી

માર્ગને જાલીએ મન શૂરે.

મન-કર્મ-વચને ગુરુ તે ગોવિંદ ખરા

—તેમાં ભિન્ન ન જાણીએ લાવ ખીલે.

જાત ને વર્ણ અધ્યયન આશ્રમનું

માન મૂઠી બ્રહ્મદ્રવ્ય ખીલે.

જેમ અગ્નિસંગે શીત વ્યાપે નહિ :

(જેમ) જ્યોતિ દેખાડે ને તિમિર ત્રાસે,

તેમ ગુરુપ્રતાપે પરબ્રહ્મ લેટીએ

માયારૂપીઆ ઘેનનાથે.

જેમ કાષ આવી પડે વહ્નિજ્વાળા વિષે

તે દારુ શીટીને અનલ ધાયે,

તેમ અનન્ય આરાધના જે કો કરશે, અખા !

તેના માયા કરીને (ન) ચરણ સાહે-

કડવું ૯ : વૈરાગ્યાર્તિ તીવ્રતાનું રૂપ

નરને જીવલે દૃઢ વૈરાગ્ય છ :

આરત કેરી મન વિષે આગ છ.

જેના ટળે ન દ્વેષ ને રાગ છ

નહીં આતુરતા કહેવા લાગ છ.

આતુરતા મન અતિ ધણી : જેમ મીન વિછડ્યું નીરથી
અજ્ઞાનસિંચાણો લઈ ઊડ્યો; તેણે દૂર નાખ્યું તીરથી.
તે તડકડે તલપે ધણું. અને વિરહસૂર્ય ઉપર તંપે.
સંસારરૂપી ભૂમિ તાતી. 'નીર નીર' અહુનિંશ જપે.
તેને કાળ-સિંચાણો શિર ભમે. તે તેની દૃષ્ટે પડે.
નીરવહાણું વપુ ઢાઝે : કાળ ભરે ને ફડકડે,
નયણે તે નીર દેખે નહિ, કળકળે, કાળજ બળે;
પેટે પૂઠે કે પાસે આડે—જેમ પડે તેમ ઢાઝે-જળે.
કામધેનુના પય વિષે બે કોઈ મૂકે તેહને;
તો ચે આપદા ન ટળે મકરને, વારિ વહાણું જેહને.
વૈરાગ ધણુ ઊપનો શરીરે—તેણે કાળજ કોયું માંહેથી;
વિરહ તણો તાપ તપે તન વિષે. તે નર હવે ક્યાંહેથી ?
નાના વિધિનાં ભક્ત્ય ભોજન તેને દીકાં નવ ગમે :
સંસારરૂપી ભૂખ ભાગી. ઊભા ધાતાં તન ભમે.
નિવેદ ઊપનો તન વિષે : તે હવપણે હવે નહીં;
તે મરી હવે મન વડે, જેમ ફીટ ભમરી હોયે સહી.
જેમ ઊધઈ ખાયે કાષને તેતું કૃષ્ણાગરુ ધઈ પરવરે,
તેમ વિરહવૈરાગ જેને ભખે તે નર હરિ ધાયે સરે.
કહે અખો : સહુકો સુણો : નિવેદ ટાળે જંતને.
જે નરને ઊપજે ચેતના, તે સેવે હરિ-ગુરુ-સંતને.

કડવું ૧૦ : ભક્તિ-જ્ઞાન-વૈરાગ્યનું માહાત્મ્ય

વિરહ વૈરાગ્યે જેનું મન તપે છ

તે રૂં રૂં માંહે 'હરિ હરિ' જપે છ;

સદ્ગુરુ ચરણે આંખોપું અર્પે છ:

પરબ્રહ્મ રહે ને ચોતે ખપે છ.

પરબ્રહ્મ રહે ને ચોતે ખપે—તેના લેહ કહું તે સુણો :

તે વચન માને ગુરુ તણું; ભાવ ભરોસો અતિ ઘણો.

ગુરુ કહે, 'રામ રમે સકળમાં. સર્વાવાસ સ્વામી ભર્યો.'

એવું સાંભળતાં મહાવચન માન્યું; અને ભક્તિ ઉપર આદર્યો.

તે હરિહરિ દેખે સકળમાં, જેને જીવજીવ કરી દેખતો.

હરિ જાણી હેતુ કરે સઘળે પહેલાં જે ઉવેખતો.

હરિ જાણ્યે થકે ભક્તિ થાયે. તે જ ભક્તિ જાણો ખરી.

અણજાણ્યે જે આદરે, તેણે દ્રોહ થાય પાછો ફરી.

સદ્ગુરુનાં વચન સુણીને ભક્તિ જેને જીપજે;

અચિર કાળે તે પામે આત્મા સદ્ગુરુવચને જો લને.

ભાઈ! ભક્તિ, જેવી પંખિણી—જેને જ્ઞાન વૈરાગ્ય જો પાંખ છે;

ચિદાકાશ માંહે તે જ જીડે, જેને સદ્ગુરુરૂપી આંખ છે.

દેખે : નેત્ર પરબ્રહ્મનાં. પરબ્રહ્મના કર્ણુ માત્ર.

પાદ-પાણિ પરબ્રહ્મના. પરબ્રહ્મ દાતા ને પાત્ર. ૧

જળે પરબ્રહ્મ. સ્થળે પરબ્રહ્મ. સ્વર્ગ મૃત્યુ પાતાળ

ગિરિ ગહર વન વાટિકા પરબ્રહ્મ જાળ ને માળ;

પરબ્રહ્મ વિના નહિ કામ કાલું; એમ દેખે તે ભરપૂર.

જિહ્વાંતિહાં દેખે હરિ, ભાઈ! જેનાં પરજ થયાં હોય ફર.

કહે અખો : સહુકો સુણો : ભક્તિ આવી તે જ'તને.
એવા ગુદ્ધ ભજનને પામવા તમે એવો હરિ-ગુરુ-સંતને.

કવ્યું ૧૧ : સર્વભભાવ તે જ પ્રેમલક્ષણા ભક્તિ

વળી વંજી કરું છું ભક્તિવિગ્રેષ્ણ છઃ
તે પેખે સઘણે હરિના વેષ છ.
જે નવ દેખે હરિ વિના રેષ્ણ છ,
તે ન કરે કૃ'નો ઉવેષ્ણ છ.

ઉવેષ્ણ ન કરે કૌઈનો : એ આત્મા વિલસી રહ્યો,
જેને શ્રીભાગવત ગાયે; ગીતા ઉપનિષદે જે કહ્યો.
ભાઈ! ભક્ત તે, જે એમ જાણે; જાણીને હૃદયે ધરે;
| 'સ્વામી મારો રહ્યો સઘણે'—અહર્નિશ ચિંતન એ કરે—
'ભુવન ત્રણમાં રહ્યો પૂરી પૂરણુ સ્વયં પરમાત્મા.'
પોતે તો પિયુ છ નિરતર; પણ ભેદ દેખે ભાતમાં.
'મારો રામ રમે છે સર્વ વિષે'—એમ હોતે હીસે મનઃ
હરિ કહે, એ સાંભળે હરિ. હરિને એવે તન.
નિત્ય રાસ નારાયણ કેરો દેખે તે અનન્ત અપાર :
જિહ્વાં જેવો તિહાં તેહવો : નારાયણ નર ને નાર.
ગદગદ કંઠે ગાતે ઘડે રોમાંચિત હોયે ગાત્ર;
હર્ષઆંસુ બહુ હોત, હૃદય પ્રેમ કેરું પાત્ર.
નવનીત સરખું હૃદય કોમળ. કહીં ન માયે હેત.
આંખ માંહે અમૃત ભર્યું. હરિભક્તિ કેરું ખેત.

ખાતો પીતો જોલતો દેખતો સઘળે રામઃ
 વેધ્યું મન રહે તેહનું. શીતળ સંસારી કામ.
 જેમ જ્ઞાનવણુ ધી જુવતી - તેનું મન રહે પ્રીતમ પાસઃ
 અહનિશ રહે આલોચતીઃ ભાઈ! એવું મન હરિદાસ.
 કહે અખોઃ સહુકો સુભોઃ હરિલક્ષ લાગ્યો ચંતને,
 મન ન તેને માંહે વસ્ત્યું, તો સેવો હરિ-ગુરુ-સંતને.

કડવું ૧૨ : સર્વાત્મભાવ ચાતુર્થ પદ

હૃદયે ઉન્નયો દે જેમ ચદ્રમા છ
 કિરણ તેનાં પસરે વન વીથિ મંદરમાં છ;
 તેમ સરજો આત્મા ભાસ્યો કીટઈદ્રમાં છઃ ।
 એવું પ્રગટ્યું હૃદય-કંદરમાં છ.

હૃદય ગુહામાં રામ પ્રગટ્યો-તેણે પાલટો મનનો યયોઃ
 માયાને ઠામે બ્રહ્મ ભાસ્યોઃ સંસારનો સંભવ ગયો.
 જેમ રવિને તેજે ઓગળી પાલો તે પાણી ધઈ વહે,
 તેમ જેને પ્રગટે પરમાત્મા તે માયાદોષ સહેજે દહે.
 માયાતું બળ તિહાં લગે જિહાં લગે જાણ્યો નહીંઃ
 જેમ યૌવનગત ધઈ જુવતી-તે પ્રસવ લગી વાધી રહી.
 જેમ ગોરસમાંથી આન્ય કાઢ્યું ને જેમ તક થયું દહીં,
 આત્મ જાણ્યે એમ માયા વિચારી દીસે નહીં.
 ભાઈ! કર્મઘેન તે તિહાં લગે, જિહાં સદ્વિચાર નથી ભિપનોઃ
 નવનીત ત્યાં લગે વણસતું જિહાં ભેદ ન જાણ્યો તૂપનો.
 તાબ્યું માખણ, ઘૂત થયું, પછી વણસે નહિ કચમે;
 તેમ આત્મા જાણ્યે નહિ પ્રભાવ; અ-જાણ્યે માયા દમે.

અંધારું દુઃખ દે ઘણું અર્કવહોણું જેમ ચક્ષને
 તેમ આત્માઉદયે ઘેન પલાયે : માયા દમે નહિ પુરખને.
 નિદ્રાવાનને સ્વપ્ન હોયે : ભોગ નાના ભોગવે;
 અણુછતા, આણી કરે જીલા; ઘેને માયા ભોગવે.
 જાગ્યે ત્યાં થઈ ચેતના : નિદ્રા સાથે સર્વે પડ્યું,
 તેમ તુરીયા વડે તિમિર ત્રાસ્યું : ચિત્ત ચમક્યું ફૂટું ટળ્યું.
 કહે અખો : સહુકો' સુણો :—જેમ દારિદ્ર નથી શ્રીમંતને.
 જે મહાધન હીઠો પામવા, તેા સેવો હરિ-ગુરુ-સંતને.

પદ ૩ : સદ્ગુરુ કૃપાથી જ્ઞાનપ્રાપ્તિ થાય

ગુરુલેદ પામ્યો : ગુરુલેદ પામ્યો :
 તે નર માયાનુ જાળ વામ્યો. ક્ષુબ્ધ
 જેમ પારસ પરસે જે ધાતુને
 તે આપ ટળીને થાય સોનું,
 તેમ ગુરુપારસ વડે જે નર નીપના :
 કારણ પ્રીછ્યું જેણે ગુરુનું.—ગુરુલેદં
 શબ્દરૂપીઆ વટોળ છે વાયુના,
 તેમાં પડ્યા થકા છવ ભરમે.
 રાજસ-તામસ તણી રજ પડી આંખમાં
 સદ્ગુરુબોલ તે દૂર વિરમે—ગુરુલેદં
 આપ વિના ઉપદેશ તે કે'નો કરે —
 જે ઈશ અજ તણો માંહે દીઠો ?

કડવું ૧૩ :

સદ્ગુરુકળા તે ન આવે કહ્યા પળે.

મુખ વિના શબ્દ કહે ખાટોમીઠો ?—ગુરુલેહ૦
(સદ્ગુરુકળા) જાણે કો' જનને આપ ટાળી રમે,

પ્રેમશું પ્રીછે જે વાત ગુરુની.
જે જેમ -છે તે તેમ લહે, અખા !

જે પ્રણાલિકા પ્રીછે જ ધરની.—ગુરુલેહ૦

કડવું ૧૩ : જીવન્મુક્તની દશા

જે નર સમન્યા તેણે એમ લહું જી.

આપ વિધેથી આપોપુ ગયું જી.

બ્રહ્મઅગ્નિમાં દ્વિત સર્વે હહું જી.

મર્મ સમન્યાથી હંતુ તેમ થયું જી.

થયું તેમ, જેમ હંતું આગે. જાણીજીવે જાણીઓ,

જે કંકારની આઘે હતો : વળી વેદપુરાણે વખાણીઓ.

ક્યારેક દેખે ધ્યેયને ધ્યાતા; ક્યારે ધ્યેય રહે ને ધ્યાતા ટળે,

—તટસ્થપણું જીપતું જેહને (તિને) એમ મુરત ચળે-વળે.

ક્યારે ઇન્દ્રિય આરામ વર્તે, ક્યારે વૃત્તિવહોણી સૂત છે,

—તટસ્થ કેરુ એ જ લક્ષણુ : જ્ઞાન કેરી તે મૂર્તિ છે.

જીવન્મુક્ત તે જ કહાવે, જેને એ હ વૃત્તિ જીપની.

આકાશવત્ તે રહે સદા ; ક્યારેક-સ્થિતિ તે રૂપની.

જેમ મહાજળમાહેલો મકર મોટો અણુમધ્ય આઘો રહે;

જિઓ આવી અટપ વર્તે; વળી મહાજળ જાતો રહે—

જીવન્મુક્ત તે જોગીશ્વર એમ વર્તે દેહ વિષે.

જેમ નાગને અંગ જરાયુ પાકી તે અજગી યઈ રહી નખશિષે.

તે ચલણ-વલણ કરે ખરી, પણ અંગથી એકતા ટળી—
 તેમ જીવન્મુક્તને દેહ જાણો, જેમ ભુજંગને કાંચળી.
 જીવની તે સહજ માંહે અનાયાસે અંગથી :
 જ્યારે વિરમીને ધરો વેગજો ત્યારે ભિન્ન હીઠી ભુજંગથી.
 એમ જીવન્મુક્તને જાણજો, બાઈ! દેહનો છે સંગ :
 'છે ને છે' ને 'નથી સરખી,' જેમ દયાન્ત દ્વલંગ.
 કહે અખો : સહુકો સુણો : એમ જાણો જીવન્મુક્તને.
 એ દશાને હીઠો પામવા, તો સેવો હરિચિરસંતને.

કલ્પું ૧૪ : જીવન્મુક્તની દશા (૨)

વળી કરું સાચા સંત સુખજી જી,
 જેને ઉદય ધરો અતર જાણ જી.
 હરિને જોલે જેની વાણ જી,
 જે ધટ જીઘડી વસ્તુની ખાણ જી.

ખાણ જીઘડી વસ્તુ ઠેરી, તેણે ન્યૂનતા સઘળી ટળી.
 અતર માંહેલો આશય મોટો, તેણે વસ્તુ માંહે રહે મળી—
 જેમ અગ્નિ માંહે લોહ પેહું તે લોહમાં અગ્નિ આવીએ.
 ત્યારે શિવ શિવ ધરુ સર્વે, જ્યારે શિવમાં જીવ સમાવીએ.
 બાઈ! છતે અણુછતો ધઈ રહે કોઈક : જાણે વિરલા સંત
 (જેને) આપાપરવિના પ્રીછ અજગી, તે મહાનુભાવ મહંત.
 જોતિક જાવના ટળી તેને જાસ્તુ ચિદ્ આકાશ :
 શેષ ન પામે મીન જેમ—તેને નીર મધ્ય અવકાશ—

નેત્ર ઉઘાટે ને ગતિ કરે, ભરે તે શ્વાસોશ્વાસ.
તેને નીર ક્ષીટીને નલ ધયું, જે આપ રહે અવકાશ.

જેમ હિમના પર્વત વિષે મૂષક ચાલે મધ્ય;
તેણે ખણ્યા વહોણી ખાણ ધાય—એવી કબ્જતાની સિધ્ય.
અદ્રિમાં આકાશ તેને : મહાકળા મૂષક વિષે;
—તેમ ભૌતિક ભાવના તિહાં નહિ, જે અણુલિંગી આતમ લખે.
ભાઈ! લિંગ, તિહાં લેખાં ઘણાં. અણુલિંગે લેખું કશું ?
એ સહજ કેરી સાધના સમજે તે દેખે અશું.
ભાઈ! તત્ત્વદર્શી તત્ત્વ માંહે દેખે સર્વસમાસઃ
જેમ અરૂપમાંથી રૂપ બંધાયે, પાણું અરૂપ થાય ખરાસ.
કહે અખો : સહુકો સુણો : એ અકળ કળા મહાંતને.
એ પદને હીડો પામવા, તે સેવો હરિ-શુકુ-સંતને.

કડવું ૧૫ : જીવનમુક્તનો મહિમા (૧)

વળી કર્હું જીવનમુક્ત દશા ય જી,
નિશ્ચય જેનો પર્વતપ્રાય જી,
જેણે પ્રીછ્યો વસ્તુ મહિમા ય જી,
તે અનુભવતાં પાછો ન ધાય જી.

અનુભવ જે મોટા તણો—આપાપર નહિ જે વિષે;
આપ ગળીઉં આપ માંહે; દંદ્રાતીત રહ્યા સુખે—
તેની કળા પ્રીછી નવ પડે. મતો તે અગમ અગાધ—
વારિધિ કેરાં વારિ જેમ—ભાઈ! નહિ તરવા સાધ્ય.

જેમ સૂર્ય તપે નિદાધનો, તો યે તે ઉપ્લુ ન ધાય;
 તેમ તત્ત્વદર્શી પુરુષને દે.ષ ન લાગે ઠાય.
 જેમ વાયુ વહે બહુ ગંધને ઉત્તમ અધમ અપાર,
 પણ રહે અસંગી તે થકો—સ્પર્શે નહિ લગાર.
 —તત્ત્વદર્શી પુરુષને એમ જાણેા દેહભાવ:
 વહે પણ વળગે નહીં જે જાણે સહજ સ્વભાવ.
 જેમ વિચિત્ર ભાતિના રંગ મૂડીએ સ્ફટિકમણિની ધાસ,
 તે લગ્યા સરખા ભાવ દેખાડે; પણ આંપ રહે ઉદાસ.—
 જેમ ચશ્માના પડ વિષે રોધ ન પામે દૃષ્ટ;
 તેજ અધિક પોષે આંખને : તેમ અણુલિંગી ઉત્કૃષ્ટ—
 તેમ અનુભવી પુરુષને આપોપું—અંતર નથી.
 અમળ આશય તેનો, ભાઈ! ભાગી જામિં ઉરથી.
 સંગીને સિદ્ધાન્ત પોષે, પ્રેમશું પાવન કરે.
 ઉપદેશ આપે આત્મવિદ્યા, સહજ શબ્દ તે જીયરે.
 કહે અખો : સહુકો મુણેા : માન ન હોય મહન્તને.
 એ ઉત્કૃષ્ટ દશા હીંડો પામવા, તો સેવો હરિ-શુરુ-સન્તને.

કંઠુ' ૧૬ : જીવન્મુક્તનો મહિમા (૬)

વળી કહું તત્ત્વદર્શી પુરુષ જી :
 સહજ સ્વભાવે જેવા કલ્પવ્રખ જી;
 જેને (ન) અહંતા; ગયો અમર્ષ જી
 કલ્પાન્તકાળે, સદા સન્મુખ જી.

સન્મુખ રહે કલ્પાંતકાળે : મહાપુરુષ : મોટી દશા;
 તે અન્ય દેહની પેર જાણે, જે પોતે માંહે વસ્યા.
 પોતાનો દેહ આદ્ય દર્શને મિથ્યા દેખે સર્વને:
 ચેતન્ય તો સઘળે જ સરખું : તો કોણુ ધરે દેહગર્વને ?
 ક્રીટ પતંગ પ્રહ્લા લગે પૂરણુ દેખે આતમા :
 દષ્ટિતત્ત્વ ઊપનું જ્ઞાન જેને તે જૂલો ન પડે લાતમાં.
 જન્મઅંધ જેમ રૂપને જાણે નહિ નિરધાર :
 અધ્યાસ નહિ તેને દેહ વિષે : સુણે શબ્દના લલુકાર,
 તેમ જ્ઞાતાને પિંડ જ નહિ : નહિ ત્યાં પર ને આપ.
 દેહદર્શી જે હોય, લાઈ! તેને તો પુણ્ય ને પાપ.
 જેમ અંજનવિદ્યા હોય જે કને, તે જ્યાંત્યાં દેખે ધન—
 વિદ્યા વિના, ધરમાં દાટચું પણ ન જાણે કો' જન—
 ધનદર્શી જેમ ધન દેખે, પણ મધ્ય ન દેખે લોભ,
 —આવરણુ છે, પણ આડ ન કરે—તેને સાવ નિરંતર વ્યોમ.
 તેમ મહાકળા છે મહાપુરુષને: અણલિંગી અભ્યાસ :
 સ્કૂળ, ત્યાં શરીરદર્શને સહેજે થયો સમાસ :
 દેહઅધ્યામે દોષ સઘળા. દેહ તે જ સંસાર.
 દેહ, તેને સર્વ સાચું : પાપ પુણ્ય , અવતાર.
 કહે અખો : સહુકો સુણો : લક્ષ મોટો મહાંતને,
 જેણે મનસા વાચા કર્મણુ સેવ્યા હરિગુણસંતને.

પદ ૪ : તત્ત્વદર્શીના મહિમા

અકલ કલા ખેલત નર જ્ઞાની :

જેસેહી નાવ હિરેહિરે દિશદિશ;

ધ્રુવ તારે પર રહત નિશાની.

અકલ કલા ખેલત નર જ્ઞાની.

ચલનવલન અવની પર વાકી :

મનકી સુરત આકાશ ઠેરાની.

તત્ત્વસમાસ ભયો હે સ્વતાંતર,

જેસે હિમ હોત હે પાની.—અકલ૦

છૂટી આઘ; અંત નહિ પાયો;

જાઈ ન સકત જહાં મન-ખાની,

—તા ઘર સ્થિતિ ભઈ હે જિનકી :

કહી ન જાત એસી અકથ કહાની !—અકલ૦

અજ્ઞાન ખેલ અદ્ભુત અનુપમ :

જાકું હે પહિચ ન પુરાની

ગગનહીં ગેબ ભયો નરખોલે—

એહી, અખા! જાનત કોઈ જ્ઞાની.—અકલ૦

કડવું ૧૭ : બ્રહ્મવસ્તુ નિરૂપણ (૧)

વસ્તુને વાણી ખોલી નવ શકે છ,

મન તણી સુરત જિહાં જાતાં થકે છ.

સદ્ગુરુ કેરો જો લક્ષ આવે તકે છ,

—તે નર સ્વેં હરિ થાય પલકે છ.

હરિ થાય તે હિયે સમજો : દેહાતીત છે આતમા-

પરાત્પર પરબ્રહ્મ કેવળ. તે મ આવે વાતમાં.

અમળ આતમ —એક પૂરણ અખંડિત અવિનાશ

અજર અમર અનામ અવ્યય —પૂરણ જ્યોતિષકાશ;

કડવું ૧૮ :

તેને આદ્ય અંત ને મધ્ય નહિ, નહિ જેને દેશકાળ,
 છાયામાયાવપુવર્જિત, માપરહિત વિશાળ,
 અધો ભ્રુવું ને મધ્ય નહિ, જેને દિન ન રાત,
 ખાળ યૌવન વૃદ્ધ નહિ. ભાઈ! તે વડે સર્વ ભાત—
 જ્યાં વારિ વાયુ વમુધા નહિ, નહિ અનલ ને આકાશ :
 સર્વ માંહી; ને સર્વ વર્જિત. નહિ ઉત્પત્તિ. નહિ નાશ.
 માનવ દાનવ દેવ કિન્નર તાગ નહિ નરનાર,
 સર્વ કેરું જીવન સદા; પણ સ્પર્શે નહિ લગાર.
 'તમ શીતળ મુલગ સુંદર' કહ્યો ન જાયે તે હ.
 મૂળ માપ યાય ન; યાય નહિ પ્રેય-નિપ્રેય.
 ક્ષાર ખટરસ મધુર મોળું તીક્ષ્ણ મિષ્ટ ન કહેવાય—
 દીર્ઘ લઘુ કે વામ દક્ષિણ. સર્વ વર્જિત; સર્વમાંય.
 નીલ પીત કે ર્યાંમ ઉત્તમવળ રહિત : અવસ્થા ચાર.
 દૂર નિકટ કે મધ્ય છેડે થાય નહિ નિરધાર.
 કહે અખો : સહુકો સુષો : તેનો લક્ષ મહન્તને.
 એ અવાચ્ય વસ્તુ તે જ પામે, જે સેવે હરિગુરુસન્તને.

કડવું ૧૮ : બ્રહ્મવસ્તુ નિરૂપણ (૨)

જે પ્રભુ વાણીએ કહ્યો ન જાય જી,
 અગમ અગોચર જેને વેદ ગાય જી,
 —પામણુહારો સહેજે પમાય જી :
 અટપટો આશય સહેજે સમન્તય જી.

સહેજમાં સાધન લાગે : અણલિંગી અનુલવ એહવો :
 વધ્યામુત જેમ સુંખ સરાહે—અચળ્યો રસ પીવો નવો.

મુખ વિના રસપાન કરવું—એવું તે બ્રહ્મજ્ઞાન—
 શ્રવણ વિના તે શબ્દ સુણવો, નેત્રવહોણું ધ્યાન
 વસ્તુગતે, સેવક નહિ અને સ્વામીને નહિ રૂપ;
 શ્રાદ્ધઆહુક લાવ નહિ; એવું તે ધામ અનુષ્ઠ
 જેને વર્ણુ વેષ ન રૂપ મુદ્રા, તેહ તણા સર્વ રંગ.
 છાયા માયા નહિ જેને, તેના જાણેા સર્વ ઢંગ.
 સ્થાન માન જેને નહિ: અકળ રૂપ અપાર,
 તે વડે એ સર્વ શોભે. આપે જાણુણુહાર.
 વાણી માહે જે નવ આવે તેહ તણી સર્વ વાણુ
 'નેતિ' 'નેતિ' કરતાં તે રહું; ભાઈ! તેને જાણુયે જાણુ.
 કૂટસ્થ આત્મા. બ્રહ્મ કેવળ. તેનો સર્વ પ્રસાર:
 જેને વિશેષણુ એકે ન લાગે, તે વિલસી રહ્યો સંસાર.
 જે કહેવો ય કહેવાય નહિ: શબ્દાતીત સદા ય.
 'અનિર્વચનીય' વચન બોલે. તે ના'વે વાણીમાં ય.
 એ તો પ્રીછણુહાર વિના પ્રીછવું: પદાર્થવહોણી પ્રીછ.
 આપે આપનું જે નિરીક્ષણુ: ઇચ્છાવહોણી ઇચ્છ.
 કહે અખો: એ વાણીવર્ણિત નિજસ્કુરણુ મહન્તને.
 એ સમસ્યા તેણે લઈ, જેણે સેવ્યા હરિશુરુસન્તને.

કડવું ૧૯ : સ્તુતિકર જીવની બ્રહ્મ સાથે એકતા

વસ્તુ કેરું હાઈ વસ્તુ જ જાણે જ,
 'શુ' એ જાણીને દૈત ઉર આણે જ:

કેડુ' ૧૯ :

અદ્વૈતનું દ્વૈત કરે સમણે જી.

આપ કેડું રૂપ આપ વખાણે જી.

વખાણે વ્યક્તિ કરીને: આપ કહે; આપે સુણે—
 જેમ ગારુડી મહુવર વિષે સ્વર દીએ ને લાખા લણે.
 સ્વામી! પિંડ માંહે તે જીવ ક્યાંથો? અને જીવને ક્યાંથો પિંડ?
 એ ચલણુવલણુ, ચિદ્રૂપ! તાહરું. આપ માંહેથી મંડ.
 તું તે હું; ને હું તે તું; દ્યેય ધ્યાતા તું; રામ!
 જિંડું વિચારી આપ નીરજે તો આપે આપનાં કામ.
 ઓ કેવલ્ય, સ્વામી! તમે દીસો ઈશ્વર માયા જીવ:
 એ ત્રણે પ્રકારે થાઓ તદ્દવત; પણ તમે સ્વભાવે શિવ.

અણુજીતી અળા તમારી—અંગીકૃત સરખી અશી—
 તે મધ્ય પડયું ધામ તમારું ત્યારે ઈશ્વર થઈને વિલસી.
 તે ઈશ્વરના ઐશ્વર્ય વિષે અનંત જીવ જીવને—કરે.
 ચૈતન્ય આહ્યું આવે તમારું, તેમ તેમ માયા પરવરે.

જેમ કાચનું મંદિર રચ્યું નીલ પીત શુભ્ર શ્યામનું—
 તે ઉપર તખ્યો સૂર ન્યારે, ત્યારે વિચિત્ર રૂપ થયું ધામનું.
 કેવલ્યસૂરજ તપે સદા. માયા તે મંદિરકાચ.
 ઈશ્વર નામ તે તેહનું; પણ જીવ થઈ માન્યું સાચ.
 અધિધાન તે તમે, સ્વામી!—તેણે એ આહ્યું જાય.
 અણુજીતો જીવ 'હું' 'હું' કરે, પણ ભેદ ન પ્રીછે પ્રાય.
 કહે અખો: તમે, નાથ! નિર્ગુણ થયા સગુણ વેષે જાંતને.
 એ કળા તમારી તો પ્રીછાય, જો એવે હરિગુણસંતને.

કડવું ૨૦ : શિવમાં જીવનું તત્ત્વારોપણ

એમ એ નાટક ચાહ્યું જાય જી,

જેના સ્વામી તમે, પ્રભુરાય જી.

કેવલ્ય ઈશ્વર, ભૌતિક કાય જી.

અણુછતો જીસો મધ્યે જીવ થાય જી.

અણુછતો જીવ થાય જીસો. તે જાય હરિને જાલવ

--નરને ઓછાયો કેમ કળે ?--તે હીંડે બુદ્ધિમાં આલવા

જેમ છે તેમ તમે, પ્રભુજી ! કાયા માયા સ્વેં આપ

બિંબપ્રતિબિંબ થાય દર્પણે--તેમ તમારો વ્યાપ.

કેવલ્ય પદ તમે નિજ સ્વરૂપે. ઈશ્વરપદ છે અનંત.

મોહુ સ્નામર્થ્ય માયા કેરું, જ્યાં જીવજે મિથ્યા જંત.

તે જંતને બહુ કામના રસના; માટે તે જીવ:

દેહ આસક્તિ તેને અતિ ઘણી: જાણે 'આ વિધ થઈએ શિવ.'

તે પિંડને બહુ પ્રભવે; અને કરે તે કર્મકલેશ;

ચિરજીવ થાવા હીંડે : મોટો મન ઉદ્દેશ:

જૂત ભવિષ્યની વાત લહેવા અતિ ઘણા મન કોડ-

ઈશ થાવા આશ મોટી. સાથે પિંડ-મન-મોહ.

સિદ્ધિને કાળે તે કરે અતિ ઘણા ઉપાય--

તેણે અહંતા વાધે અતિ ઘણી : તેણે જીવ જાડેરા થાય.

માયા સાથે મન વડે: જાણે એ જ પરમાત્માપદ.

મમતા તણ્યાં તેણે પડળ ચડે તેમ તેમ વાધે મદ.

કવચું ૨૧ :

—એવા પ્રકાર અન્ન તણા સાથે જીવ અપારઃ
 નાટકમાં નર નાચ નાચે, એમ સરાહે સંસાર.
 કહે અખો : પદ-મૂળગે-પહોંચ નહિ એ જાંતને.
 મર્મ મૂળગો તે જ પામે, જે સેવે હરિશુરસંતને.

પદ ૫ : જીવ અને મનનું સ્વરૂપ

મર્મસમજ રે, મનવા મેરા ! તાર્મિં સમાસ જળ હોએ તેરા-
 મન જગતકા ધારણુહારા. મન મૂએ મિટ ગયા સંસારા.
 —મર્મ૦

લોક ચોદ સ્કુર્યા હે મન કૈ, તાર્તે મન પાવે બધન કૈ.
 મન મૂઆ તણ રહે એક રામા : ઇહલોક પરલોક કી લાગી
 કામા.—મર્મ૦

મન મૂએ થઈ રહે જે, મનવા ! સો હરિરૂપ નાણીજે, જનવા !
 કહે અખો : રહા નહિ બાકી, જળ હિકમત ધૂઝી ધર વાકી.
 —મર્મ૦

કવચું ૨૨ : બ્રહ્મ—ઈશ્વર અને જીવની એકતા

વળી કહું પૂર્ણપદ મહિમા ય જી : કોટિ બ્રહ્માડનવા સ્વાય જી,
 પશુ અધિક એાણું નવ યાય જી : જોતાં જોતાં તે વિલય* થઈ જાય જી :

વિલય યાતાં વણુસે નહીં, અને નવાં યાતાં નવ વધે.
 પ્રાય વસ્તુ અરૂપ અણુલિંગી : હેતુ વિના : કારણુનિધિ
 'હેતુ વિના કારણુ' તણુ કહું દયાંત વિધિ કરી :

* તે ખે લય થઈ જાય જી

આકાશ વિષે જેમ અબ્ર નાનાં ધાય, જાય પાછાં ફેરી—
 નીલ પીત ને શ્યામ ઉજ્જવલ રક્ત લાલ અનંત
 વિચિત્ર પેરે વિલમ્બે : વળી ત્યાં હાં જ આવે અંત—
 પણ વ્યૈમ તેમ ને તેમ. (અબ્ર) યાતાં, (અબ્ર) જાતાં તેમ ને તેમ.
 વારક પ્રેરક નહિ અબ્ર તે. —વસ્તુ જાણવી એમ.
 એ તો અરૂપી કેરુ રૂપ બધાએ; પાછું અરૂપ ધઈ જાય;
 જીવના પછી તેનું નામ પાડે. પણ ‘ધયું શાનું’ પ્રાય ?
 એ વિચારી જોને યકે : જેવો એ ધનસાર—
 રૂપ બધાઈ રમે રમાડે, પણ ક્ષણ ક્ષણ ખગાકાર.
 ભાઈ! જગતનાં કારણ ઘણાં. પણ યયા પછી ધરે નામ.
 કહે પંચ ભૂતનાં પૂતળાં. ‘એ પ્રહ્લા કેરાં કામ.’
 પણ વિરંચી આઘે વિશ્વ સઘણું. ‘ઘડયો કે’નો ઘાટ ?’
 —એ વિચારે બુદ્ધિ ખૂડે; અતિ નિરાજો નાદ.
 ભાઈ! જે છે તે તો એ જ છે. ખીજે વિચાર મનનો ઘડયો.
 કર્તા કોણ કહુ ? કે’તણો ?—જે અન્ય પદાર્થ નવ જડયો.
 કહે અખો : એ કળા મોટી તો જ જીવને જંતને—
 રૂપ અરૂપી આપ દેખે—જે સેવે હરિશ્ચરુસંતને.

કડવું ૨૨ : પ્રહ્લા અને માયાની એકતાથી જીવ
 અને ઈશ્વરનું સ્વરૂપ

અનુભવ મોટો મોટો જાણે જ.
 બુદ્ધિ તે જાપડી ‘ધયુ’ પ્રમાણે જ.
 દીકુંસાંભળ્યુ સહુએ વખાણે જ.
 પણ અચંચુ કોઈક ઉરમાં આણે જ.

ચળુ' નથી, તેનાં ચરિત્ર શેનાં ? એ તો અભ્યાસે છે અણુછતાં.
 અણુલિંગી એ અર્થ સમજે. કહું દધાન્ત જે પહોંચતાં :
 અધિકાન ઉત્કૃષ્ટ, માટે ચૈતન્યતા ત્યાં અતિ ઘણી—
 તેણે અરૂપ ભાસે રૂપ સરખું : તેણે અહતા બિઠે આકૃષ્ટીઈ
 તે અહતા થાય અનંત રૂપે : પ્રૌઢી થઈને પાગરે,
 તેનો લક્ષ નરને કહું; કે ધીમંત હૃદયામાં ધરે.

ભાઈ! દધાન્ત આવે જુદ્ધિમાં, તો સિદ્ધાન્ત સમજે સહી-
 તે દધાન્ત સમજી નવ શકે, જેને ઉકેલ આવ્યો હોય નહિ.
 જેમ દર્પણ મૂકીએ સામસામાં, તે પ્રતિબિમ્બે એકએકમાં;
 તે અન્યોઅન્ય અનંત થાયે : દષ્ટિ પહોંચે છેકમાં.
 તે દર્પણદર્પણ માંહે રચના દીસે પ્રગટ પ્રમાણુઃ
 એકએકમાં અળગાઅળગા ચંદ તારા બહુ ભાણુ
 અનંત ભાસે સામસામા એકના ઉદરમાં એક—
 સિદ્ધાંતને તમે એમ જાણો : કહું વસ્તુવિવેક-
 આ દર્પણ નિર્માણ અતિ ઘણું પરબ્રહ્મસ્થાને તે હં;
 તેમાં અજ્ઞ અધિ અણુછતી, ભાઈ! આવી ભાસી એ હં.
 તે અજ્ઞ મધ્ય ઉપાધિ બહોળી—તે જાણે અહકૃતિ,
 જેમ મુકુરમાં અનંત ભાસે રૂપની સંસૃતિ.
 કહે અખો : સહુકો મુણો : સસૃતિ ન ભાસે જંતને—
 એ ગીતાનું તે હાઈ સમજે—જે સેવે હરિચુરુસંતને.

કુડુ ૨૩ : બ્રહ્મવસ્તુ નિરૂપણ

વળી કહું પૂર્ણપદ નિર્વાણુ છ,
 ત્યાં ન પહોંચે મન ને વાણુ છ.

ત્યાં નવ હોયે ઉત્પત્તિ હાણુ છ,

સ્વ સ્વરૂપની ન્યાં છે જાણુ છ.

સ્વ સ્વરૂપની જાણુ એવી : ન્યાં જાણુણુહારે સ્વેં રહે
અણુછતું તે છતું થાય; છતું પ્રકાશત્રિ દહે.

ભાઈ! સિદ્ધાંતનો સિદ્ધાંત એ હજુ : મહાનુભાવની સ્થિતિ જહાં,
આકાશથી આધેરું જે પદ કહ્યું ન જાય પરું યહાં,

વેત્તા વિષુ ને વેદ વિષુ પૂર્વપદ નિર્વાણુ—
જેને આદ્યઆહક ભાવ નહિ; જાણુ વિહોણી જાણુ.

તેને ઉપમા દીજે કશી, જે તે વડે સર્વ કો ય ?
જે કહીએ તે અણુછતું; ભાઈ! તે તો તે હ ન હોય

દૃષ્ટાંત ઉપમા જે જે દીજે, તે તો સર્વ રહે ઓરું.
શું કરે ખુદ્ધિ જાપડી, જે આલ્યાથી દસ ડગલાં પરું ?

જેમ આકાશમાં જીડે વિહંગમ—એક એકથી આધો વડે
જળ દેખાડે તે બહુ પેરે—મરે સામર્થ્ય તે ઘટે.

જેમ અગમ અગાધ અનંત અંબર, તેમ વસ્તુ અનંત અપાર;
તેને શા સરીખો કહે કવિજન ? કહેવું ખુદ્ધિને અનુસાર.

જેમ મૃતકની ગત જાણુ મૃતક—જે જન જીવિતથો દર્શયો,
તેમ જ્ઞાનીની ગત જાણુ જ્ઞાતા—જે અંતરમાં પાછો વળ્યો.

ભાઈ! સાને સમજે સંત શૂરા; પણ કર અહીંને નથી આલવા.
એ તો પોતે હુકારો દે પોતાને, તો જાય કે'ને આલવા ?

તો કહે અખો : સદુકે! સુણો : અકળ કળા મહાંતને.
મરી જીવ્યાનો મર્મ લેવા એવો હરિશ્ચુસંતને.

ક્રુ' ૨૪ : જીવને અહંકારસ્વરૂપ
 વળી ક્રુ' એક અપૂર્વ સાર જ,
 વિષુ કર્મ હોય પંથનો પાર જ.
 ત્યાં ન લાગે શબ્દઉચ્ચાર જ,
 તે જાણવો જોલણકાર જ.

જોલણકારાનું જોલણું તે જાણવું જુગતિ કરી.
 એમ સમજે : સિદ્ધાન્ત થાય : જો જુએ જન પાછો ફરી.
 ભાઈ! પરા પારથી શબ્દ જીઠે. તે જુગતે જાડો થાય.
 તે પાર છે પરમાત્મા. તે સ્વેં ચૈતન્યધન રાય.
 તે મન દ્વારા માહાત્મ્ય ધરે : તે મનને જીઠે કલ્પના;
 કલ્પનામાં કામના છે : તે કરે જહુ જલ્પના.
 પરાતીતથું હોય પોપણુ —તે શબ્દરૂપ પરા કરે.
 તે પશ્યંતીએ તો થાય જાડો : અરૂપ ક્ષીટી રૂપ ધરે.
 મધ્યમાએ ઘાટ ધડાયે. અને વૈખરી ધર્મ વૈખરે :
 સંવૃતિ વાયે શબ્દ કેરી અનંત પ્રકારે ઉચ્ચરે.
 અક્ષર જાવન અનંતરૂપે વેદ પુરાણ સ્મૃતિ લખે;
 મંત્ર જંત્ર ને વિદ્યા અવિદ્યા કાંઈએ ન હોય વાણી પખે.
 ખટ દરશનના મત નાના—એ સર્વે મનવાણી તણા.
 પશુ પંખી સુર નાગ લગેં ભેદ સર્વ એના ધણા.
 પરાત્પર તે પર રહ્યું. એ રમત વાણીમન તણી.
 મધ્યે માની લીધું જીવ વડે, પણ અણહૂતો ધિયો ધણી.
 જોહું સામર્થ્ય મહાપ્રભુનું : વણુચલાંબું ચળે—વળે —
 એમ સૂચ્ય વડે સર્વ કામ ચાલે, પણ કિરણ કે' માંહે નવ ભળે.

કહે અખો : એ મર્મ મોટો. એમ સમજો અનંતને.
એમ સમજ્યેથી સ્વેં જ યંઈએ, જો સેવો હરિગુરુ સંતને.

પદ ૬ : જ્ઞાતા-જ્ઞેયની જ્ઞાનથી એકતા

મર્મ મોટો પરબ્રહ્મનો રસનાએ ના'વે
શબ્દવેધી શૂર તાં ખરા, તેહને લક્ષ આવે.—મર્મં
જેણે સ્થળ કાંઈ નથી, તેણે સ્થળ સ્વામી.
ધ્યાતા ન રહે શેષ જે, તેણે વસ્તુ પામી.—મર્મં
શબ્દ વિના સોહં સદા : વેતા વિના વહેવું :
જાણે કેા સત સાધી કળા આકાશે વસેવું.—મર્મં
ગુરુશિષ્ય વિનાની સંજ્ઞા જે સૂઝા શિષ્ય પ્રાંછે,
તે સદ્ગુરુ જ કહી શકે—જે ગુરુપણું નવ ઇચ્છે.—મર્મં
જે વાચા જોલે અવાચ્યને તે વાચા ન હોય.
સ્વસંવેદ જાણે, અખા ! જો ગુરુગમ હોય.—મર્મં

કડવું ૨૫ : પરબ્રહ્મનો ભેદ

હવે કહું મોટો પરબ્રહ્મ ભેદ જ,
જેણે કરી હોય દ્વેતનો ઉચ્છેદ જ.
જેને કહે 'અગમ અજોચર' વેદ જ,
તે પદ જાણો સ્વસંવેદ જ.
સ્વસંવેદ તે પદ સદા : આપે લહે તે આર્ષપણું,
જેમ ધૂંધૂંતો અગ્નિ અચાનક યાય શિખાતેજ તાપણું.
તેને જ્યોત જ્વાળા અતિ ઘણી દીપ્તે જાજવડ્યમાન :
ફટકીને થયો ફરફરો, તેણે કાઠવું રૂપ નિદાન-

કુ' રફ :

પરબ્રહ્મવહ્નિ, એમ જણા, ઘટઘટ રહ્યો સમાય—
જેમ છે કાઠકપાવાણુ માંય—તે દેહ સાથે થયો જાય.

ધૂંધવાતો ધોખે ભર્યો—તે શૂન્યવાદીનો વાદ—
ધૂંધુભર્યો, અતિ ધૂંધળો, તે ચાલ્યો જાય અનાદિ.
તે કાઠ નોહો, કૃશાતુ નોહો, અને કરે તે ઘોર અંધાર :
દારુનાં દળથી ટળ્યો અને જળકર્યો નહિ લગાર.

—તેમ શૂન્યવાદીને સત્તા ખરી; પણ આત્મ નહિ ઉઘોત.

કથે, પણ તેનો કલેશ ન ટળે : જેવી ચિત્રામણી જ્યોત.

જેમ ચિત્રદીપ દીસવા લાગે, પણ અજવાણું નવ ધાય;

તેમ શૂન્યવાદી 'સર્વનાસ્તિ' કહે, પણ મૂળમહિમા ન પ્રીછાય.

તે પ્રપંચને 'મિથ્યા' કહે; પરમાત્માને કહે 'નથી',

કર્મધર્મને તે પરકે; કહે 'જગત પ્રગટે શૂન્યથી'.

કહે : શૂન્યે ઊપજે, શૂન્યે સમાયે, શૂન્ય માહે સહુ સ્થિતિ કરે.

શૂન્યમાં આશય છે તેહનું. કહે : મૂળો ફરી નવ અવતરે.

કહે અખો : શૂન્યવાદી ન પામે મૂળતંતને.

પણ પરમાર્થ તે હ જ પામે, જે સેવે હરિશુકુસતને.

કડકુ' રફ : શૂન્યવાદીનો વિતંડાવાદ

'હવે કહું અધમ એ શૂન્યવાદી, છ;
જેને શૂન્યની સૂધ ન લાધી છ.

જેણે 'મિથ્યા'બુદ્ધિ જ સાધી છ :-

પ્રપંચ ન ટળ્યો ને નિંદા વાધી છ.

તે પ્રપંચને 'મિથ્યા' કહે, પણ હૃદે જગત સાચું સહી
 અધમ નામ તે માટે એનું—લે શૂન્યવાદી ય પૂરા નહિ.
 —તે કર્તાવ્યથી નવ ઓસરે; ઉત્તમ તને, ને મધ્યમ ભને;
 દેહઆસક્ત રહે સદા; સુખદુઃખ પામે જયવિને;
 જુગતે જગતના દોષ દેખે—પોતા પ્રતિ તે તે વસે;
 અજ્ઞાનને તે જ્ઞાન માને; ઈન્દ્રિયના સુખને ધસે.
 ક્યારે કહે, એ આતમા; ક્યારે કહે, એ શૂન્ય છે.
 ક્યારે કહે, એ જગત સાચું. ક્યારે કહે એ મૂન્ય છે.
 વાદ કરે એ તો સહુ જ જ્ઞાથે : નિંદે, પણ લક્ષ નવ લહે.
 બ્રહ્મવિદ્યાનો ભેદ નવ જાણે—વેદ વિતાંડ' તેને કહે.
 'નાસ્તિ' કહે નારાયણને ર્થજ, પણ પ્રપંચ ન છૂટે મનથી.
 સંસારનાં સુખ અતિ વલ્લભ : મન ગચું પુણ્યપાપથી.
 નમે નહિ મહાપુરુષને : દોષ દેખે તે અણુછતા.
 અજ્ઞાનને આગળ કરીને પ્રભોધે પોતે હુંતા.
 આચાર્ય ધર્મને અન્યને વાત કરે તે 'નાસ્તિ'ની;
 ભાવ ભરેંચો નહિ જ કે'નો; જુગતિ ન સમજે 'અસ્તિ'ની.
 અધમ શૂન્યવાદીનાં એ જ લક્ષણ, તે શૂન્યવાદી પૂરા નહીં.
 ખરા શૂન્યવાદી તેને કહીએ, જે 'વસ્તુ' 'વિશ્વ' બે ન કહે સહી.
 કહે અખો : સહુકો સુણો : એ સમજ્યે સુખ બહુ જ'તને.
 સમી સમજણ તે જ સમજે, જે સેવે હરિચિરુસંતને.

કડવું ૨૬ : જ્ઞાનીના અનુભવનો લક્ષ

વળી કહું આઘો અનુભવ જે હ ઇ,
 જે જે સમજ્યા પુરુષ વિદેહ ઇ.

કોઈક જાણે મર્મ તો એ હ ઇ,
જે જઈ નીસરે શૂન્યને છેક ઇ.

શૂન્ય મધ્યે છે વાટ એવી. પરમાત્માપદ તે સદા
અગમ, અગાધ મતિ, મહામનોહર, જ્યાં ન મળે દ્વૈતની આપદા.
તેને જગત નહીં, તો 'શૂન્ય' શું કહે? ગુણદોષ તે કે'ના ગણે?
પરમાર્થ આબ્યું પ્રીછમાં, તો આપ વિના અન્ય શું લણે?

જેમ રતાંબરને રાત ન મળે, તો દિવસ પરઠે શા વડે?
એ તો કાળ માપે ભૂતળવાસી; પણ સૂર્યને કાંઈ નવ અડે.
—તેમ વિશ્વ દેખી 'મિથ્યા' કહે છે આશ જાણીને જગતની :
નિકાલ તેને નથી જડતો, તેણે પેર બાંધી સુક્તિની.
અણલિંગીને આપ ન મળે તો આપ પરઠે કે'તણો ?

અચબ્યું અનાદિ આપ વર્જિત—એવો લક્ષ આઘો ઘણો.
શૂન્યવાદી તે શરીર દેખે પણ કૃત્ય માને દેહનું :
અંધ—લક્ષ આઘો ન ચાલે : ન સમજે કારણ છેહનું.
જેમ કાળ 'મધતાં ઉબ્જતા પ્રથમ પ્રગટે માંહેથી,
પછી પ્રગટે ધૂમ્ર, તેનું મૂળ અગ્નિ ને દાહેથી.
ઉબ્જતા તે હ જ અગ્નિ જાણીએ, પણ આઘો આદર નવ લહ્યો—
તેમ જગત જગતના દોષ દીઠા, પણ આત્મા અલુજાણ્યો રહ્યો.

શૂન્યવાદી તે એમ જ જાણો : દેહ સુધી તેની દૃષ્ટિ છે.
પણ પરમાર્થમાં પહોંચ ન હોયે, જેની પૂઠે પુષ્ટિ છે.
કહે અખો : જે લક્ષણ સમજે, તે હ જ પામે અંતને.
પ્રપંચ પાર તે રહ્યો જાલે—કળા માટી સંતને

ક્રમ ૨૮ : વિદેહીના ચિહ્ન

વળી વિદેહી તણા કહુ ચિહ્ન છ,
જ્યા નવ પહોચે વાણીમન છ
તેને વિષે ન મળે ગ્યણી દિન છ
જે વેત્તા તે 'ત-મય તન' છ

‘ત-મયતન’ તે, માટે, એણે—તે કહુ દષ્ટાતે કરી—

જેમ ભાસ્કર ભાસ્કરો તોયભાણે, પણ ત્યને ત્યા જોતે ફરી
તે વારિ માંહેથી વાયુયોગે ડાલનો દીમે ધણ,
પણ તરણિ તેમ નો તેમ પ્રાયે અચળ મડગ આપણ
તે તમ જળ માહે તમ ન હોયે, શીતળ ન હોયે શીતથી,
રક્ત જળમા ન હોયે ગતો, પીળો ન હોયે પીતથી,
તે અશુચિ જળમા ભાસ્કરો, માટે અશુદ્ધતા પામે નહિ
વારિ વિપધર માંહે દીઠો, અતરમા આમય નહિ
સુરસરિત કેરા નીર માહે પવિત્ર ન હોયે દિનમણિ
સુધારસમા ભાસ્કરો, માટે અમગ ન ધાય અહર્ષણી
પાત્ર માહે હેઠે દીઠયે પાતાળ માહે નથી પડયા

—અણુતિગી પદ એમ જાણો વ્યતિરેક કારણ પરવયો
અર્ક, ત્યા ઉપાધિ ન મળે ઉત્તમ અધમ અવની તણી
મહાપદનુ તા માહાત્મ્ય એવુ, જ્યા પક્ષ ન મળે અન્ય—આપણી
વિશેષણ જેટલા કહ્યા, તે રહ્યા ભૂના ભૂ વિષે
વ્યતિરેક નાવે વાણી માંહે અન્વય પદમા એ રલખે

કડવું રહ :

અતિ આઘો લક્ષ : વપુવિના : સમજ્યા સરખો સાર છે.
 વિદેહી કેરી વાત મોટી : શબ્દ કેરે તે પાર છે.
 કહે અખો : સહુકો મુલો : એ સમજ છે મહાંતને,
 એ અર્થને જે હ સમજે, તે રહે પાર વેદાન્તને.

પદ ૭ : મહાપદ વર્ણન

સંતો ! ખાત ખડી મહા પદકી.
 શબ્દ સ્થાન કુછ નહિ લાગત, એસી સ્થિતિ એહદકી.
 સંતો ! ૦
 કંદાતીત દ્વૈત-સો ભાસે, કહા કહું કોખિદકી.
 આપ અવાચ્ય; વાચ્ય કરી બોલત અજબ કલા મહાનિધકી.
 સંતો ! ૦
 જહાં કછુ નાહીં, તાંહિમે તકીઆ, હામ નહી જહાં હદકી:
 શબ્દાતીત મુર્યકી લગના: યોજ મહી ચિદ્ધનકી.
 સંતો ! ૦
 ગ્રાહકગ્રહણગ્રાહ્ય નહીં તામેં; વાણી ખૂટી જહાં શ્રુતિકી.
 રૂપ અરૂપી આપ, અખા ! હે. ખૂઝ ખડી એ ગતિકી.
 સંતો ! ૦

કડવું રહ : પરશાસ્ત્ર, પરુપશાસ્ત્ર, અને પરુદર્શન

જે ઘટ બિપતું એવું જ્ઞાન છે,
 ત્યાં તે હ ધયું સર્વ સમાન છે.
 જીવ-ધર્મિરતું પામ્યું નિદાન છે,
 ત્યાંથી ટપ્યું પ્રકૃતિનું જ્ઞાન છે.

પ્રકૃતિનું જ્ઞાન ટળ્યું ત્યાંથી 'જયારથ' 'જેમ તેમ' થયું.
 હવે કહું દર્શન ખટ, જે અપૂર્વ અમયું રહ્યું :
 ન્યાય પાતંજલ મીમાંસા વૈશેષિક સાંખ્ય વેદાંત
 દર્શન ઉપદર્શન ભેદ કીધા : તે જાણ્યો તમે, સંત !
 શૈવ સાંખ્ય મીમાંસક ચાર્વાક બૌદ્ધ ને જૈન—
 એ ઉપદર્શન ભેદને જાણો : શરીર સંબધી ચિદ્દ
 જટિલ, મુંડિત, માગાધારી, કરે લુચ્ચત કેશ,
 કો વાલાંગરડાં શીથ વીટે, કઠે લિંગ શિવઉપદેશ.
 છ દર્શન તે મૂળગાં, ભાઈ! ચાત્ર કેરં નામ.
 તેનાં યથા પાખડ છન્નું, તે ચાલ્યાં ગામેગામ.
 પાખડનાં બહુ ફટસૂઆ. ગણતાં ન આવે છેક.
 તે મત બાખે જુજવા : ચાલ્યા ન મળે એક.
 એકએકને નિદે માંહોમાંહે અને પોતાને કહે સાર.
 એમ ખટ દર્શન ખટપટે, પણ ન કરે મૂળવિચાર.
 ભણીભણીને ભેદ પાડે : અક્ષર તણી લે ઓટ.
 સિદ્ધાંત ના'વે સમજ માહે : બાંધી રહ્યા ખટ કોટ.
 છએ કરે વાદ માંહોમાંહે ત્યારે સૌને પોપે મા ય
 સમાસ માયા આપે સરખો : હાર્યો કો'એ ન જાય.
 કહે અખો : સહુકો સુણો : મત નો'હે મહંતને.
 નિર્દાવે નારાયણ મળશે, જે સેવે હરિગુરુસંતને.

કડવું ૩૦ : શ્રુતિ સ્મૃતિ પુરાણ ગામ્ર

શ્રુતિ સ્મૃતિ તે એમ વખાણે છ :

જીવને જીવના કર્મ પ્રમાણે જ

કર્મ અનુસારે જીવને જાણે જી :

એવું સિદ્ધાંત અહાર પુરાણે જી.

સિદ્ધાંત કીધો વેદપુરાણે કર્મ ને વળી જીવનો.
કરે કર્મ, ને જીવ ચાલ્યા જાય : એ ઠાઠ છે સદેવનો.
જથો પરઠી, ચાલે આઘા : કર્મને જાડાં કરે—
કર્મ, ત્યાં તો જીવ સાચો—એમ જગત જ પરવરે.
વેદે થાયો જીવ સાચો : સ્મૃતિએ પિંડ પરઠ્યો ખરો :
કર્મધર્મનાં આચરણ લખીઆં : પ્રૌઢા પ્રપંચ પરવર્યો;
પણ આદિ ન કાઢી જીવની જે 'પ્રાય જંત શાનો ઘડ્યો ?'
નિયંતા કોણુ ? ને નિમિત્ત શાથી એવડો ખપ કરવો પડ્યો ?
એ પરંપરા કો'એ નવ જુએ, અને જુએ, તે જંત નવ રહે—
એમ વાએ વાંસ ઘસાય માંહોમાંહે, ને વહિ વન આખું દહે.

નૈયાયિકનો ન્યાય સાચો. તે ન્યાય જીવ પરઠે ખરો :
તે 'કૃત્ય' જ દેખી 'જીવ' કહે—તે દીકા માટે બિચર્યો.
દેખે તેતાં કહે ખરું—ન્યાયવાદી નામ એ હ વું.
હવે, પાતંજલ જે પ્રાણ સાધે; કૃત્ય માને દે હ વું;
દેહ પ્રાણને કહે સાચો. કહે, 'જીવ વિના દેહ કેમ રહે ?'
'પિંડ' દેખી 'જીવ' પરઠે, પાતંજલ તો એમ કહે.

મીમાંસા કહે, જે જીવ નોહો તો સ્વર્ગલોગ કોણુ લોગવે ?
પુરંજન પ્રાયે જ છે, તો સંસારને રહ્યો ભોગવે.

કહે અખો : એ શાસ્ત્ર સઘળાં સત્ય થાયે જંતને.
નિર્વાણુ પદ તો તો જ પ્રગટે, જે સેવે હરિગુરુ સંતને.

કહ્યુંં ૩૧ : શાસ્ત્રોના મત
 વિશેષિત કહે જંત વિશેષ છ
 જંત વિના નોહે નાંના વેષ છ

એમ તે ગણે શુભના લેખ છ.
 કોણે ન હોય છવનો ઉવેખ છ.

કોણે નોહે ઉવેખ એનો : સદુ જ દેખે દેહને.

હવે કહુંં સિદ્ધાન્ત મોટો : સાંખ્ય જોલે તે હ ને :
 સાંખ્ય સંખ્યા કાઢે તત્ત્વની; છવ કેરુંં રૂપ કહે.
 કહે, 'માયાએ મલિન બ્રહ્મ છે કર્મભારને તે વહે.
 માયા કેરો સંગ છૂટે, તો પ્રાય વસ્તુ છે સદા.
 આવરણના વિશેષ માટે ભોગવે છે આપદા.'

વેદાન્ત કહે છે વાત મોટી : એ તો અભ રમે છે અણુછતી.
 કર્તા કારયિતા એ જ માયા દીસે છે જતી આવતી.
 એ તો માયાને માયા સ્કુરી છે : કર્મ છવ, ને ક્રમ અભ.
 જે જે કર્તવ્ય તે માયાતું, જો! કર્મની બાંધે ધમ.
 એ મૂળ મત ખટ દર્શનતું—શાસ્ત્ર કેરુંં કહીકેં હૂટે—
 પણ અર્વાકી તેના ઉપાસક મનના મન બહોળા વહે.

છવ ધાર્યો મત સધળે : પત્રી આચરણ અગગાં આચર્યા.
 છવરૂપે માંના ઉદરથી અગગા કૈા નવ નીસર્યા ?
 સાંખ્યને આંખ પા વસાની : જો ચાલે તો ચાલી શકે.
 વેદાન્તને વાટ સૂજે સૂધી, જો માયા મુખથી નવ બકે.

કડવું ૩૨ :

એકએક માંહોમાંહે ખટપટે, પણ હાઈં હિચે લહે નહીં.
મધ્યે બેઠી માયા માટી, તે અપત્યને રાખે અહીં.
કહે અખો : સહુકો સુણો : એમ સમજ છે મહંતને
એતું હાઈં તો હાય આવે, જો સેવે હરિશુરસંતને.

કડવું ૩૨ : સુમુક્તને સતસંગની તૃષ્ણા

સતનો અતિ ઘણો મહિમા ય છ :
સીજે કારણ સતપસાય છ.
સંતના જશને ગીતા ગાય છ :
સાધુ સેવતાં કારણ થાય છ.

કારણ ધાય ને ઘેન પળાયે; જ્ઞાન યથાર્થ જીપજે;
નિર્મળ નેત્ર તે કરે હરિજન, જો લાવે સંતજનને જળે.
ભાઈ! લાવ ન જીપજે જ્યાં લગે (તૃષાવંતને જેમ તોયનો)
લાવ વિના--પુંશ્ચક્રીતન જેવો--કહાવે નહિ તે કોઈનો.
ભાઈ! રતિ વિના રામ નવ મળે, ખરી કીધા વિના ખેપ--
જેમ પિપાસા જાય પાન કીધે; શુ હોય કીધે જળલેપ?
આદર વિના આવે નહિ સ્વય તે આત્મારામ.
સંતને સેવી કામ સાધો : મુખે પામો નિજ ધામ.
સંતસંગ કીધા વિના--જેવો વન માંહેલો પશુ :
જીપજે ખપે તે વનનો વનમાં; તેને વસ્તીનું નહિ સુખ કર્શું.
સંતસંગે સર્વ સમજે : પશુ ટળી થાય પાત્ર.
સત કૃપાદષ્ટિ કરે તો નવપદલવ ધાય ગાત્ર.
કામકોપલોભમોહ-તામે જળી રહ્યાં જેનાં મન,
તે જીવને ટાલા ધવાને, ભાઈ! સંત તે પજન્ય.

મમતાઘાણીએ નેતયાં જીવ ચઢયા કાળને હાથ,
 તેની સંત કૃપાદષ્ટિ કરીને કાપી મૂકે નાથ.
 જેમ કેસરી કેરા ગંધથી, ભાઈ! કરી પગાયે કરોડિ,
 તેમ સંત કેરા શબ્દ સુણતાં બંધન જાય બહુ ઊડિ.
 કહે અખો : એ ઠામ મોટો કરવાનો છે જાંતને.
 ઠરી ઠામ જીવ ત્યારે બેસે, જ્યારે સેવે હરિચરુ સંતને.

પદ ૮ : હરિચરુ સંતનું માહાત્મ્ય

હરિ હરિજન અળગા કરી રખે ગણો :

સંત સેવ્યા તેણે સ્વામી સેવ્યા.

નિર્ગુણ બ્રહ્મ તે સગુણ સત જાણવા,

જેમ વહિથી તેજવત્ થાય દીવા-હરિં

અગ્નિથી દીપ થાય બહુ આદર કર્યો :

દીપથી દીપ થાય આપે સહેલો--

તેમ જ્ઞાનીની મૂર્તિ તે, જાણે ! ગોવિંદની,

ત્યાંથી ભગવાન ભેટે વહેલો.-હરિં

દષ્ટિઉપદેશ તે આપે : મોટી કળા :

જે થકી જાતનાં કાર્જ સીજે

સેવતાં સુખ હોય અતિથે ધણું,

બે સદ્ગુરુ તણું મન રીઝે.-હરિં

પ્રત્યક્ષ રામ તે તત્ત્વવેત્તા વિષે,

જેમ કુંડળા વિષે કનક દીમે

મનકર્મવચને સંત જાજશે, અખા !

તેનું દ્વિત દેખી મન નહિ જ હીસે.-હરિં

કડવું ૩૩ : સત્સગમાહાત્મ્ય ને દુર્જનદુર્ભાગ્ય

સંતસંગ કીજે વળીવળી જન છ ।

અનુભવ વાઘે આઘો દિન દિન છ,

માયા ઉપરથી ઊતરે મન છ,

હરિ શું ટણે ભિન્નાભિન્ન છ--

ભિન્ન ટણે : વસ્તુ મળે--મોટો મહિમા હરિજનનો :

ચૈતન્યસાગર માંહે ભેળે, અધ્યાસ ટણે આ તનનો

શોભે જીવિતવ્ય એ સતજન કેરું ભવ માંહે, તે સત્ય.

મુખદાયક તેને હોય સહુકો--જેને સત સાથે રત્ય.

આપ સરખો કરી મૂકે એવી સતની પ્રીત

જેમ વેહરો ન કરે વરસતા--એવી છે ઘનની રીત--

સિચે સરખા સહુ જનને, તેણે કૃણે ભાર અઢાર :

હરિ હરિ તે કરી મૂકે--એવી સતસગત માર.

સૂકે જવાસો તેણી રતે, તો મેઘનો શો વાક ?

--પર્જન્ય પોખે અતિ ઘણું, પણ પી ન શકે એક ટાક

તેમ અસત મંતસંગત કરે, પણ લાગે નહિ તેને મંગ,

મેળ ન દે માયા મધ્યથી - જેમ તેમ યાયે ભગ.

--જેમ તેલ કુસુમે કરી વાસીએ, તેણે લાગે સઘળે વાસ :

તે મધ્ય આવે કાકરો, તેને ન લાગે અધ્યાસ

--જેમ સલિલ મધ્યે શિલા રહે, પણ અતર ન ટણે આગ -

તો નીર તેને શુ કરે, જો ભેદવા નહિ જગ ?

--જેમ ચંદનને ગધે કરી યાયે ચંદન આક-પલાશ;

પણ ગાઠ હોયે હુદે વાસને, તેને લાગે નહિ વાસ.

કહે અખો : હરિકૃપા હાંચે તો સમું પડે તે જાંતને.
-દોષદર્શન ન હોયે તેને, જે સેવે હરિશુરુસંતને.

કડવું ૩૪ : સત્સંગની આર્તિ અને સંતશુભ

સંતસંગ કરતાં વિલાંબ ન ઠીજે છ.

જેમ તેમ કરીને હરિરસ પીજે છ.

મહાજનસંગે કારજ ચીજે છ :

વસ્તુરૂપ ઘર્ષને તો છવીજે છ.

વસ્તુરૂપ ઘર્ષ છવીજે : તે કળા આપે મહંત.
તરવ સઘળાં એમ દીસે—જેમ પટરૂપે તંત.

જેમ છીપને ઋતુ ખરી ઝીપજે તો ઉપર આવે જળ માંહેથી;
મુઠ્ઠતુનો નાણ્યો તે પજાંન્ય આવી વરસે કયાંહથી;
તેનાં, મુખ વિકસી રહે લેવા કાળે, બિંદને;
તો મુકાદ્દળ નીપજે મનોહર : પામે નિજ આનંદને.
જે મહેરામણુમાંથી બહાર ના'વે, તે ત્યાં ઠાલી રહે ખરી;
તેમ હરિશુરુ સંતને જે ન સેવે, તે ન પામે નિશ્ચં હરિ.
તે જ વૃષાનાં બિંદુ બીજાં પડે અહિના મુખ વિખે
તે હ હલાહલ ઘર્ષ નીવડે : જો! મૃત્યુ પામે, જે કો' લખે
સંતવચન કહે જઘારથ, જો! વાંકું મહે ખલખુદ્ધિ વડે.
પાત્રયોગે ભલુભૂડું : ક્ષેત્રનો વહેરો પડે.
નિર્મળ બુદ્ધિએ સંત સેવીએ, તો ઝીપજે નિર્મળ જ્ઞાન.
મનસા-વાચા-કર્મણાએ રાખો હરિ વિષે ધ્યાન.
જેમ કુંછ મૂકે ઇંડાને : તે દૂર જઈ ચારો કરે;
તેની સુરતા રહે માંહોમાંહે સરખી, તો અપત્ય ત્યાંથી ઝીજે.

કડવું ૩૫ :

વણુ સેવ્યે જેમ સેવાય ળાળક, તેમ કૃપા આવે ગુરુ તણી;
 તેમ સુલક્ષણને મળે શ્રી હરિ—જેનું મન રહે ગુરુચરણુ ભણી.
 કહે અખો : સહુકો સુણો : એ કહ્યું છે બુદ્ધિવન્તને,
 જે મુણુતાંમાં ઝડપે વચનને અને એવે હરિગુરુસતને..

કડવું ૩૫ : સતસંગનું કૃપા

સંત સેવે તે સર્વ સુખ પામે છ :

મન ન લાગે ળીજે લામે છ;

જન્મમરણુ ને મુખદુઃખ વામે છ ;

જેમ જળ ઢળી આવે નીચે ખામે છ—

જેમ નીચી લોમે જળ ઢળી આવે : તિહાં ખામામાં રહે ભયું,
 તેમ સમ હૃદય માંહે વસે, જ્યાં ગુરુગોવિંદે ઘર કર્યું.

જેમ ભક્તને લગવાન વહાલા, તેમ ભક્ત વહાલા લગવાનને :
 અંતર માંહેલો આશય જાણી, શકે ન મૂકી ધામને
 જેવા ભક્તને લગવાન હુલ્લ એવા ભક્ત હુલ્લ સમને.
 ભક્ત ળીજા છે ઘણા : ઇચ્છે ધર્મ અર્થમોક્ષકામને.
 સકામે સ્વામીને ભજે; આશ્ચર્ય એનુ નહિં કથું.
 નિષ્કામ વહાલા નાથને—જે હિયે તેનું મન વસ્તુ.
 અણુલિંગીની ભક્તિ ખ્યાસીમી;^૧ કોઈક જાણે તે કરી :
 ત્યાં ધ્યેયધ્યાતાનું કારણુ ન રહે—તે જ જાણે, જેણે આચરી.
 ભાઈ! સતસંગપ્રતાપ મોટો; રસના તે ખાપડી શું કહે ?
 જેને વીતશે તે જાણુશે : અમ્નો તો એટલું કહે.

જેને કૃપાનિધાન કૃપા કરે, તે સંતને સદ્ગુરુ મળે.
 સદ્ગુરુ મળે ત્યારે પાર પામે : જીવ બ્રહ્મ માંહે જળે.
 જીવ બ્રહ્મમાં લગ્યાનો અલ્લેખીતામાં ભેદ છે;
 એ અનુભવતાં અદ્વૈત ધર્મ એ—અવિચળ વાણી વેદ છે.
 કાયાકલેશ કીધા વિના કૃષ્ણમાંહે તે જન જળે;
 એ ગીતાનો ભેદ સમજે તે નરજીવ તત્ક્ષણ ટળે.
 કહે અખો : એ ગીતા કેરી ગમ ધાયે જે જંતને,
 તેને રામ હૃદય માંહે ધરે પ્રતાપ હરિગુરુસંતને.

કડવું ૩૬ : અદ્વૈતપદની દેહતા

અદ્વૈતપદ તે વાણીમાં ન આવે જી.

જે આવે, તે દ્વૈત કહાવે જી.

એ ગીતા તે દ્વૈત શમાવે જી :

વાગ્બળવામે, ને ન્યારો લક્ષ આવે જી.

વાગ્બળ તે વિશ્વ માંહે અણુછતું જણે સદુ :
 નાના વિધિની વાણુ ચાલી : મનના મત બહોળા બહુ.
 વસ્તુવિચારે વિશ્વ નહિ, તો આચરણ તેનાં શાં ખરાં ?
 —એ તો વંધ્યાપુત્રે પોતા કેરાં ચિદ્મ લખી સાચાં કર્યાં.
 સંસાર મુત વંધ્યા તણુ : તમે જણજો નિરધાર :
 પોતે કહે, પોતે સાંભળે, એ વાણીનો વિસ્તાર.
 ધર્મ અર્ધ કામ મોક્ષ લખીમાં ભૂત લવિધ્ય ને વર્તમાન :
 બ્રહ્મચારી ગૃહસ્થ વાનપ્રસ્થ સંન્યાસી—એ વંધ્યામુત નિદાન.
 અંકજ ઉદ્દિલજ સ્વેદજ જરાયુજ—ચાર ખાણુ—ચોરાશી લક્ષ
 સ્વર્ગ મૃત્યુ પાતાળ દશો દિશ—સર્વ વંધ્યામુતની પક્ષ.

જન્મ મૃત્યુ ને દેહકર્મગુણ નથી કાંઈ એ પ્રાય.
 મંત્ર જંત્ર ને યજ્ઞન યાજ્ઞન વાંધ્યાસુતને કાજ.
 દાતા ભોક્તા દેશકાળ કર્મરૂણ—સર્વે જાણે એ હ.
 ધયું-નથી, તેનું ધાય શાનું ? એ તો મિથ્યાપુરુષનો દેહ.
 વસ્તુવિચારે કાંઈ નથી : તે અણુછતું ધાય, રહે, જાય.
 શિવ તો તેમ ને તેમ 'સદા—જેને લિંગ નહીં પ્રાય;
 જેને બ્રાહ્મબ્રાહ્મક ભાવ નહિ : અન્ય વિના મહે તે કોણ ?
 આરોપણ એ વિશ્વ સઘળું : એ તો સ્કુર્યા છે ત્રણ ગુણ.
 કહે અખો : એ વસ્તુવિચારે ન મળે સ્થળ કાંઈ, જંત જે.
 જેમ છે તેમ એ શિવ સદા નિજસ્કુરણ મહંતને.

પદ ૯ : અદ્વૈતપદ

એ ચિદ્ જ્યોત્કા ત્યોં સદાઈ

જિહાં આપાપર ન મિલે અહનિશ,

એહદ હદ ન કહાઈ.—એ ચિદ્ ૦

દંદાતીત અસ્પર્શ નિર્ગુણ—એ સખ કહત તાંઈ.

આપાપર બિચ રમત નિરંતર, નહિ પંચભૂત, ન કાંઈ.

જાત અજાત નહિ તિહાં રહેની. ગયા સકત નહિ આઈ.

ચોલ અથોલ, સ્થિર બિનસ્થિર, તાં ના ઈછક નાંહી ઈછા ઈ.

જ્ઞાતાજ્ઞેયજ્ઞાન બિન જે ધર—જિહાં પહોંચત નાંહી ગિરા ઈ.

લક્ષાલક્ષ, અખા । જિહાં નાંહી : સદાઈ સદોદિત સાંઈ.

કડવું ૩૭ : વસ્તુનું માહાત્મ્ય

વસ્તુ કેરું વક્તાવ્ય નવ કીધું જાય છ,

—જેનો મહિમા મોટો પ્રાય છ--

જેમ અર્ણવનું નીર જિભાયં છ

પણ ખાંધ્યે સાગર તેમ રહ્યો જાય છ :

સાગર તેમ નો તેમ છે—તેમ મહાપદની મોટમ ઘણી—
તીરે કહીંએક લવણ જમ્યું, તો શી ચોષમ સાગર ભણી ?
જમતે કાંઈ જાન ન હોયે : નીર નથી ચોષું ઘનું.
એ સહેજ અર્ણવમાં નીપજે : ન જણાય જાતું આવતું.
તેમ જગત જગદીશમાંહે : ઉત્પત્તિ સ્થિતિ દીસે ખરી—
ચોષું અઠકુ કાંઈ ન થાય—સાગરદષ્ટાન્તે કરી.
મહા મોટિમ સ્વામી કેરી રસનાએ નથી કહી જતી :
સુર્યે જે સમજી શકાયે તે વાણીમાં નથી આવતી.
બાઈ! મોટી દિશા જે પ્રગટે, તો કાંઈક મોટિમ લહે :
મોટાના અનુભવ પાખે એ યુદ્ધિ કાંઈ નું કાંઈ કહે.
જે અનત કોટિ પ્રહ્લાંડ છે તો તેની મોરે તિલ નથી ?
મહા મોટિમ મહારાજ કેરી, જે ચાલી શકે યુદ્ધિ હઠથી—
રસનાએ એકે કહ્યા નથી. જાણવામાં ભાર, જે! છે ઘણું.

પ્રહ્લાંડ કેરી ભાવના મૂકી કરે વિચાર જે એ તણું,
—જે પદમાં સ્થિતિ કરીને પછી જુએ પ્રહ્લાંડને—
તો પ્રહ્લાંડને ઠામ અણુ ન દીસે : તો પ્રમાણે શું પડને ?
—જેમ આકાશે કો નર ચઢે : તે અતિશે આઘો જાય :
અવનિના અંકુર નાના ન દેખે તે પ્રાય.
કહે અખો : સહુકો મુણો : આકાશ સ્કુર્યો મહંત જે
પિંડપ્રહ્લાંડ સ્વતાંત્ર ધઈને દેખે તેના અંતને.

કડવું ૩૮ : વસ્તુની અદ્વૈતતા

એ અનંતને જાણ્યો ન જાય છે :

મહતા ના'વે વાણી માંય છે.

વચન ન લાગે, તો કેમ કહેવાય છે ?

મહાચૈતન્યધન નહિ મનકાય છે.

‘કાયા મન’ કોણ કહે તેને?—જિહ્વા કહણુહાર-કહેવું નથી.
 અધો બિધ્વં તે શુ? શા થકી?—જિહ્વા બ્રહ્મણુહાર-બ્રહ્મવું નથી
 દૂર નિકટ તે શા થકી?—જો મધ્યે પદાર્થ નહિ કયો.
 સદા નિરંતર છે જ સરખો. વસ્તુવિચારે એ અશો
 પૂર્ણ-બ્રહ્મ પૂરી રહ્યો છે જગત નથી, નિર્ધાર.
 પરંભુહાર-પરંભુવું નથી નહિ વિચાર-અવિચાર
ચંકાતીત ચકવે થતે, લાઈ! રહે તે અદ્ભુત વસ્તુ
 અતુલ આશય અનંત મોટો, જિહ્વાં નહિ ઉદય ને અસ્ત
 ઉદય-અસ્ત બ્રહ્માંડ માહે. દિનકર વડે દિનરાત
 દિન રાત કેરી કાલમાપના. મગ્ણુ જીવન બહુભાત
 —એ સ્થૂળ લોગ બ્રહ્માંડ માહેલો—ચૌદ લોક કેરી વૃત્તિ
 અનિર્વાચની’ તિહા વચન ન લાગે; નહિ તિહા સમૃતિ
 સ્વતંતર સ્વામી સદા. તિહા જેમ છે તેમ તુ તેમ.
 યયુ-ગયુ કાઈએ નથી; સહેજે જ એ છે એમ
 આપાપર કો’એ નથી જીવાજીવ વિબ્રહ્મ કયો ?
 પૂર્વપશ્ચિમ નથી કહેવા, કાર્યકારણ વિષુ અશો.
 જ્ઞાન જ્ઞેયજ્ઞાતા વિના જેમ તુ તેમ સદા ય.
 એ પૂર્ણની પૂર્ણતા વેત્તા-વેદ્ય વિના ય.

કહે અખો : પ્રહ્લ અનિર્વાચની' : વચન નહિ અનંતને.
અક્ષરાતીત આનંદપદની ગમ છે મહંતને.

કહવું કે : સદ્ગુરુનું માહાત્મ્ય

સંત સયાણા મહાપદ લાણે છ.

તે આપ ન દેખે; અન્ય શું વખાણે છ ?

આપ અણુચંચુનું તે પ્રમાણે છ :

ગુણનિર્ગુણને ઉરમાં નાંણે છ.

‘ગુણનિર્ગુણ કાંઈ નથી’ સમ તત્ત્વ એ સમજ્યા સહી.
પ્રાય નહીં તેને પ્રભવ શાનો ? રજતુ નહીં, તેા શો અહિં ?
એ તો અણુછતાને અણુછતું ભાસ્તું હતું ભરમે કરી,
તે જ્ઞાનરથ જેમ તેમ થયો : પ્રાયે જેમ છે તેમ હરિ.
પ્રપચ કેરુ પેખવું—તે મરીચિજળવત સદા :
તે જીલ્લેચ્ચે ઓણું ન ધાય, એમ સમજ્યે શ્રમ ગયો તદા.
સમજે સાધન ધાય સર્વે, અને પાર આવે પંધનો :

જેમ રંચક વહિ વન દહે, તેમ મહા વિચાર મહંતનો—
એ અંધધધ ત્યારે ટળે, જ્યારે ગુરુગમ હોયે ખરી.
પ્રહ્લવેત્તા મળે જ્યારે, ત્યારે જ મન જેએ ઠરી.
સદ્ગુરુ વિના બહુ મળે કાચા—આપ ઉદ્યોત ધયા વિના—
સંતસંગ પ્રતાપ મોટો : અવયવ ફરી લાય જંતના.
જેમ શરદકાળે અંબર ઓપે : નીર નિર્મળ હોય ઘણું,
—સદ્ગુરુસંતપ્રતાપ પ્રાયે એવું કરે મન જંત તણું.
ભવહંખ વામે, મહા સુખ પામે, અંતરથી આમય ટળે;
શુવ તે શિવ એમ હોયે—જેમ સરિતા સાગરમાં ભળે.

કડવું ૪૦ :

નર નારાયણ એક વર્તે વંદનીય તે નર સદા :
 હસ્તરતારક નાવ હરિજન નિષ્કારણ માંહે મુદા.
 કહે અખો : એ સુખે હોય યોગક્ષેમ મહાંતને :
 દેહધારી સરખા દીએ, પણ રહે પદ અનંતને.

કડવું ૪૦ :

એ અલ્પેગીતા ને નર ગાય છે,
 અણુઆયાસે તે નરહરિ ધાય છે;
 સાંભળતાં મહાધેન પળાય છે
 --એવો અંધનો છે મહિમા ય છે.

અંધનો મહિમા ય મોટો : સાંભળતાંમાં સઘ ફળે,
 મનસાવાયાકર્મણ્યે ને સુરતા દર્દને સાંભળે.
 રામ તારકમંત્ર ને, તે અખેગીતાનો ભાવ :
 જન્મ છેલ્લો હોય નેને, તેને મળે પ્રસ્તાવ.
 સંસારરૂપી મોહનિશાને નિવર્તવાને કાજ
 દિનમણિ છે અખેગીતા : પામે સદા સદોદિત રાજ.
 એમાં જ્ઞાન ભક્તિ વૈરાગ્ય છે; માહે માયા નિરીક્ષણ દષ્ટિ
 જીવન્મુક્ત ને મહામુક્તાનાં ચેન, ને વળી પુષ્ટિ.
 પદ દશ ને ચાળીશ કડવાં છે પરમ પદની વાટ :
 સંસારસાગર ઉપરે એ સેતુ^૧ ખાંધ્યો ઘાટ.
 એણે ઘાટે ને આપી ચડશે, તે સુખે પામશે પાર :
 ન ખૂડે તે, ગિરદખાંધ્યો કહે અખો નિરધાર.
 ખારે જીણાં પાંચસેં છે અખેગીતાનાં ચરણ.
 ચરણે ચરણે આત્મવિદ્યા : અશરણ કુંડુ શરણ.

નાથ નિરંજન પ્રથેકર્તા : અખો તે નિમિત્ત માત્ર--
 જેમ વાજુ દીસે વાજુ, પણ વળડે ગુણપાત્ર.
 જે પૂર્ણ પ્રહા પૂરી રહ્યો છે ઘટઘટ ભોલણહાર,
 તેણે આપે આપનું વર્ણન કીધું : સ્વસ્વરૂપ નિર્ધાર
 મંવત સત્તર પચ્ચોતરો શુક્લ પદ્મ ચૈત્ર મામ
 સોમવાર રામનવમી--પૂર્ણ પ્રથ પ્રકશ
 કહે નિરંજન અખેગીતા સ્વસ્વરૂપ નિજ મંતને.
 અખાને શિવ નિમિત્ત દેવું. ઇચ્છા હુતી અનતને.

પદ ૨૦ : પરમાનંદ

અભિનયો આનંદ આજ અગોચર ગોચર હવું એ.
 પ્રપચ્ચપાઠ મહારાજ--તે પૂર્ણપ્રહા સ્તવુ હું એ
 હરિહર અજ ભુવનેશ--તે તણો ઇશ અભપતિ એ :
 તે જાણ્યો અગ ઇશ, જેને ગાય નિત્ય શ્રુતિ એ.
 સ્વય ચૈતન્યધન રાયે, શૂન્યમા મોહામણો એ
 તે ના'વે વાણી માહે, તે નહિ વિરાટ ને વામણો એ.
 તે જાણે ન આવે કયાહિ સ્થિર પૂર્ણ અવિનાશ છે એ
 લિંગભગ તે માહી, જે વડે આકાશ છે એ
 એ, જાણે ! યયો જ જાજ, જયારથ જેમ, તેમ યયો એ.
 જિહા કર્મ ન લાગે કાળ . સલર ભરાઈ તે રહુ એ
 તિહા હવુ મનુ લયલીન, જહી ચૈતન્ય સલર ભયું એ .
 નહિ કો દાતા દીન . તનમય સહેજે મહજ ભયું એ
 પ્રગટયા કોટિ કલ્યાણ . આપાપર વિના સ્વેં રહું એ.
 ત્યા સદા સદોદિત ભાણુ . ઉદય-અસ્ત-કારણુ ગયુ એ
 કહે અખો . આનંદ અનુભવીને લહેવા તણો એ.
 એવો પૂર્ણ પરમાનંદ નિત્ય સરાઈ અતિ ધણો એ.

પરિશિષ્ટ-ટિપ્પણ

અખેગીના—(૧) અક્ષય ગીતા, (૨) કવિ અખાદ્ય ગીતા.

‘લગવહુગીના’ નામ ઉપરથી શિવગીતા, રામગીતા, હત્તગીતા આદિ સંસ્કૃત ગાથનામ છે. ગુરુગીતામાં ભ્રમગીતા, જ્ઞાનગીતા, પ્રીતમગીતા, ગુરુગીતા આદિ ગ્યનાઓ ધર્મ છે. તે પ્રણાલિકામાં આ નામ અખેગીના છે.

કડવું ૬ ત્રિગુણપતિરાય—પ્રાગ્ બે ગણપતિ નવનને બદલે તે દેવના નામની ઠાયાવાળુ પદ. ત્રણ ગુણ (સત્ત્વ, રજ્જ્મ અને તમસ્.) નો-પતિ વા નિયામક પ્રકૃતિ નેનો ગય. સગ્ગ અનુભવચિંદુ: ‘નિર્ગુણ ગુણપતિ નામં’

ચિદ્દશક્રિત બ્રહ્માનંદ—(૧) ગુરુ બ્રહ્માનંદ (૨) બ્રહ્માનંદૃપ તત્ત્વ: ગુરુમા વસતો બ્રહ્મતત્ત્વનો આનંદ. અભાષિતો—અસત્ જગત દષ્ટિએ બ્રહ્મ (આત્મા) અસત્ છે; આત્મદષ્ટિએ જગત્ અસત્ છે. એ બંને અર્થમાં ‘અણુજુતો-તી’ કે ‘અણુજુતુ-નો-તી’ વપગય છે.

નિગ્ધનંદ—પોતાના પિંડમા વસતો આનંદ.

શાંકર વેદાન્તાનુસારી અર્જુને અખે અને અખી રીને અખેગીનામાં ઘટાવે છે. ગુરુને બ્રહ્મરૂપ ગણાવે છે

ગુરુ (સગ્ગ = કાર્યબ્રહ્મ), પદ્મ ગુરુ (અક્ષર = કારણ બ્રહ્મ), પરાતપર ગુરુ (પુરુષોત્તમ = પરમેશ્વર), પરમેષ્ઠી ગુરુ (પરબ્રહ્મ)—એ પર પરામાં ચોથો તે હુરિગુરુ સંત અથવા ‘પરાતપર પરબ્રહ્મ’. લક્ષ્મ આપે—મ્યવે. અપ્રાયમિત્ત વા આડકતરી ગીતે મ્યવે તે લક્ષક.

विधाम—सूत्रमिष्य गायत्री म ननु भर्गं सूत्रं भङ्गती अहम्नु
सायु तेऽ ते द्विपयमय पुरुष

नंत—एव मिथ्या नत अथवा इतिपन एवो प्रातिभासिक सत्य

इउतुं २—मे' उिवर्यां ए—स० 'आमग मे उपनिषद् इयां,
उपन्या तत्त्व पाठो उ- धयां'—यित वि०, ९ उिवर्या—उद्धार—
सारोद्धार इये।

इुं तो जेम हाउकेरी पूतणी—प्रदानिकानुसार कविमेल
काव्यात्म नम्रता हापवे डे अडी अप्पो शास्त्राभ्यासमय विनाने
स्थले नवयभु स्वाभाव्या इविनातु सूयन डे डे

य कामये त तमुग्रं करोमि

तं ब्रह्माणं तं ऋषि तं सुमेधाम् । वाक् सूक्त. ऋग्वेद १०, १०५

इउतु ३ हरि उीगडे—स० 'अह टने, रहे आत्म राम'—
यित वि० ४०९

आ इउगमा अध्यात्म उपदेशनी शुद्धिधिसवाक्षर्य आऽ
आप्यायिकानो उल्लेख डे अनुभवमिदुना छ'पा उ०-उ४भा जेवा
उल्लेख डे

आधधुदुषे अग्ने—नारायणो ब्रह्माने अतु 'लोकी लागवत
(भगवत २३४ २ अध्याय ९)

गिवना तन—पदानन कार्निट्ये अहने (पुरुगीताम हतत्रे)

वसिष्ठे०—योगवासि रामायणम्

लागतने०—अर्जुनने लागवहगीनाभा

वेदव्यास०—नारदे वेदव्यासने (द्विपावनने) लागवत प्रथम अंश

अ० ४-१ भा

इउतुं ४—असंभावना—हुं सस गी खल री रीने हे डे

એવો સ દેહ

પંચપર્વા માયા—ગેડીના પેઠે માફક માયા-અવિદ્યાના પાંચ વિભાગ છે (૧) અવિદ્યા-[હું કોઈ જુદો પદાર્થ છું, એવી ભાવના] (૨) અહ કાર (૩) [અનુકૂળ પ્રતિ] રાગ (૪) [પ્રતિકૂળ પ્રતિ] હૃષ (૫) [હું અજરામઠ ગદ્, એવી ભાવના અથવા મરણભય]-અભિનિવેશ

કડબુ ૫—સરે—અતે સુ—અત

કડબુ ૬—પુરંજન—દેહરૂપ પુરી(નગરી)મા જ-એવો, જીવ—શારીરાત્મા ભાગવત, સ્ક ૪ અ ૩૫-૨૯

ચાર વિદ્યા—૧થી, આત્મીક્ષિકી, દડનીતિ અને વાતાં

ચૌદ વિદ્યા—૪ વેદ ૧ વેદાગ, ધર્મ, ન્યાય, મીમાંસા અને પુરાણ

ચાલ્ય ચાતુરી—ચાતુરિક-૨૫ દાકના ચાતુરી-૪ પૈડની ગાડી

કડબુ ૭ નદી—સાખ્ય મત છે કે માયા (પ્રકૃતિ) પુરુષ (આત્મા) આગળ નૃત્ય કરે છે

હુગિ, હુન, અજ—જુદા જુદા લોખના અધિવાતાદેવો ચૌદ લોખ જૂ ભુવ, સ્વ મહ જન, તપ અને કત્ય એ સાત ઉપરના લોક અનન, વિતન, સુતવ રસાતન, તરાતન, મહાતન અને પાત ન એ સાત નીચેના લોક એ ચૌદ લોકની જન્મદાતા માયા

ઝંકારથી પહેલી—ઝં પ્રણવ મ ન સરઠ 'પચીકરણ'ની ચોપાઈ ૪

વસ્તુ ત્રિપે સ્વભાવે જ્ઞ્ય તેમા પ્રણવની ઊદે ધૂન્ય

તે ઝંકાર તણો ત્રિવર્ગ, તત્ત્વ બધા તેના ઉપસર્ગ

આ પ્રણવ પરમેશ્વરનો વાચક શબ્દ છે તેનો વા-ન્યાર્થ પરમેશ્વર અથવા પરબ્રહ્મ છે પ્રકૃતિશક્તિ જે ત્રણ પાત્રી (સરસ્વતી, લક્ષ્મી અને કાલી) ના રૂપમા પનટાય છે તે માયાશક્તિ એને અખો "શાન્યસ્વામિની" કહે છે માયાશક્તિ ગુણજન્મીઓ—બ્રહ્મા, વિષ્ણુ મહેશ્વર—ની માના

કે આવ-ગના પ્રભાવે તે "યોગિતા" (સગ્સ્વતી, લક્ષ્મી, કાલી) રૂપે પલટાય છે

સત્ત્વ, રજઃ—આ કડવામાં આવતું તત્ત્વોનું વિભાગીકરણ નિરીક્ષણવાળી સાંખ્યશાસ્ત્રનું નથી અમાનું એક વર્ગીકરણ ભાગવત ગ્રંથ ૩, અ ૩૬ને અનુસરે છે મૂળ પ્રણવ, ૧૦ પ્રકૃતિ ગુણો—સત્ત્વ રજઃ અને તમઃ. સત્ત્વમાથી ૪ અત કરણ મન બુદ્ધિ ચિત્ત અહ કાગ ૨૨ સમાથી ૧૦ દૃષ્ટિયો તમઃમાથી ૫ અ ત-માત્રા, અને પાંચ મહાબૂત એ રીતે ૨૪ તત્ત્વોનો ઉપસર્ગ ૨૫મી પ્રકૃતિમાથી થયો ૩૬મો પગમાત્રા ભાગ -ક ૧૧, અ ૧૨મા આપેના અતેક રીતના વર્ગીકરણમાં આ એક છે

૩૩૩ુ' ૮ દૃષ્ટિપદ્ધતિ—દૃષ્ટિમા-અનુલવમાં-આવના પદાર્થ

અષ્ટાંગ—યોગના આઠ અંગ યમ, નિયમ, આસન, પ્રાણા-યમ, પ્રત્યાહાર, ધ્યાન, સમાધિ સિદ્ધિના આઠ પ્રકાર—અભિમા, મહિમા વધિમા ગર્વિમા, પ્રાપ્તિ પ્રાકામ્ય, ઈશિત્વ, વશિત્વ.

લીલાવપુ—લીલ્યા-વિનોદમા-સ્વે-જાએ ધા-ણ કહેતું શરીર વિશ્વની વ્યવસ્થા અર્થે જગતના આગલમા પ્રગટ થયેતું શરીર-ઈશ્વર સંગ (૨) જીવના શરીરો કર્મજન્ય ભોય છે, તેને દેહ ક્ષ વેા પડે છે

વ્યતિરેક કાગણુ—કારણના જે પ્રકાર અન્વયી અથવા ઉપાદાન, વ્યતિરેક, અથવા વિવર્ત માગી ઘડાતું અન્વયી (ઉપાદાન) મરણ છે માગી ઘડામા ફેગવાયેના રૂપે છે (૨) રણુમાં મૂગજી ભામે છે રણુ મૂગ જીવનુ વ્યતિરેક કાગણુ છે—રણુ વિના મૂગજીવનો આભાસ ધાય નહિ મૂગજીવ જીવો વિવર્ત છે

પદ ૨ અનન્ય આરાધના—હું અને દેવ જુદા નથી, એ અત્મ ભાવનાથી કરેની આરાધના પગ ભક્તિ

૩૩૩ુ' ૯ કીટ ભમગી હોયે—કીડાને ૩ અ ધાગવાથી કીડા

ભમરીની ભાવના આંધીને ભમરી બની ગય, તેમ શિવના સ્પર્શ વડે હવ શિવ થઈ ગય આ દષ્ટાન્તનો આધાર સામાન્ય નિરીક્ષણ છે ખરી ગેને કાંડો ભમરીનું પૂર્વરૂપ છે

. ત્રિસદૃશૈરાગ્ય—પરમેશ્વરને સર્વ સમર્પણ કરી તેના વિગ્રહથી વ્યાકુળ ગહેતુ ને જુઓ નારદ ભક્તિ સૂત્ર ૧૮.

કંડુ ૧૧ નિત્ય ગમ્ય નારાયણનો—ભક્તિના સાર્વિક ભાવો માટે જુઓ નારદ ભક્તિ સૂત્ર-૫૭-૫૮

કંડુ ૧૨—તુરીયા વડે તિભિર ત્રામે—તુરીયા, ચોથી છેલ્લી મુક્તિની અવસ્થા, જેમા મુક્ત ચિત્તમા પ્રકાશ થના હું-તુના બેદ ઓગળી ગય છે

કંડુ ૧૩—મહાગુણ માહેલો મહર—સગ્ગ જહદારણ્યક ઉપનિષદ, ૩, ૧૭.

જેમ ભુવગુણને કાચળી—સગ્ગ જહદારણ્યક ઉપન ૩, ૪-૭.

કંડુ ૧૪—અણુલિંગી—ભોગનિગ (ઇષ્ટ વિગ), ભોગનિગ (પ્રાણવિગ) અને જ્ઞાનવિગ (ભાવનિગ), એ ત્રણથી ગઢિત મોક્ષલિગ. લિગ કાગણ છે, દેહ કાર્ય છે મોક્ષલિગ તે શિવનું લિગમ્થગ અથવા મહાવિષ્ણુ કે મહામુક્તન દેખાતુ સરીગ. જ્ઞાનમુક્તન પુરુષ મોક્ષવિગમાં વર્ને છે તે જ અણુલિંગી આત્માનું મહત્ત્વ સ્વરૂપ છે.

કંડુ ૧૬—કદપાંત કાળી—કદપ—બહાનો દિવસ, તેનો અતનો નમય

અનુમખ—અવિમુખ-પરમાત્માથી અનિમુખ

દષ્ટિતત્ત્વ—ગુરુ શિષ્ય સ્વાદ, ખડ ૪, ૨૭-૪૩. વેગાગ્યના પ્રભાવથી ત્યારે ચિત્તની અવિષ્ણાણી અધારી અને ગગદ્વેષણી સરગા દુઃખાય ત્યારે આ દષ્ટિતત્ત્વ (આત્મ જ્ઞાન) ઊવડે, વન્તુ (બહા)ને વળગે. એથી મહા અનુમખ અથવા મૂઝા આવે, અને જ્ઞાનમુક્તને અણુલિંગી

અવસ્થા પ્રગટ થાય ભાતમાં—(૧) મૂળ વસ્તુની જુની ભાન-મુદા પ્રકાઃ (-) ભાન્તિ, ભ્રમ

અજન વિદ્યા—સિદ્ધાન્ત વિદ્યા સગ્ગ ાદોન્ય ઉપા ૮, ૭, ૭

દર્શન ગરીએ—આત્મારૂપ સરી-મા

પ્રેલુ નિસ્પ્રેલુ—સ્પૃહા નિઃસ્પૃહા (૨) પ્રિય નિઃપ્રિય (૨)
'નદિ પ્રેય નદિ શ્રેય' એવો પાઠ હશે ?

અવસ્થા ચાગ—મગ્નથી તુનીય

કડવું ૧૮—સરાહિ—વખાણે વર્ણવે. વસ્તુગતિ—ધ્વનની સમગ્ણ

કૂટસ્થ કૂટસ્થોઽધરમુચ્યતે । ભગવદ્ગીતા અં ૧૫, ૧૧-૧૮
એવુની ઉપર ગમે તેટલા ઘાટ ઘડાય, પણ તે અવિકારી નહીં છે તે
અવિકારી તે કૂટસ્થ જગન્મુખી કૂટથી પગ-હેતુ

કડવું ૧૯—જેમ કાચનું મહિર—સગ્ગ અનુભવ મિદુ, ઊંચો
૨૭ કવિ રોલિનુ Adonais Like a many-coloured dome
શુદ્ધ કેવલ્ય પદ તે સાચો નિર્ગુણ સૂર્ય છે તેના કિન્જો માયારૂપી
પચરગી કાચ દ્વાગ જીવરી જીવના અનેક આભાસ દેખાડે છે આમ
કિન્જો જીવતા સૂર્યમિળ પનટાય કે તે સગુણ ઈશ્વર છે તે ઈશ્વર ના
અનેક રંગોમાં સાચાપણુ માન્ય કરે એવો આભાસ તે જીવ જીવ
ચૈત-યનો આભાસ છે કેવલ્ય ધ્વનપદ તે પ મ સત્ય, ઈશ્વરપદ તે
વ્યવહાર- સત્ય, જીવપદ તે પ્રાતિભાસિક સત્ય

કડવું ૨૦—નાટક—પ મ સત્ય, વ્યવહારસત્ય ને પ્રાતિભાસિક
સત્ય (જીવ)નું

જીવ જાડેરો થાય—સિદ્ધિ તથા જીવની જગત જુઓ 'ગુરુ
સિય સવાદ' ખડ ૪, ૫૬-૧૭ જાડેરો-માયાગ્રસ્ત વધારે જાડો

‘દેહાભિમાન હતું પાશેર વિદ્યા લક્ષ્મી વાધ્યુ શેર,
 ચર્યા વના તેનુ થરો મુરુ થરે ત્યા મલામા ગયો,
 -અખા ! એમ હવકાથી લારે હોય આત્મજ્ઞાન મૂગયુ તે ખોય
 ૭૫૧૦ ૬૫૧

પિઠ મન મોડ—દેહ અને મનના મોડ—મરોડ—આસન
 કડવું ૨૧—વિલય [ખે લય—આકાશમા લય પામે]

અરૂપ અણુલિંગી—જાણ ઈન્દ્રિય વડે પ્રત્યક્ષ થાય તે કપી
 તેવી રીતે પ્રત્યક્ષ ન થાય તે અરૂપી કોઈ હેતુ ના સાધન વડે કાર્ય
 વા સાધ્યનુ અનુમાન થાય તે નિમ કાર્ય વા સાધ્ય નિગી ધૂમ
 લિંગ, અભિ નિગી જેનુ તર્કથી અનુમાન ન થઈ શકે તે અણનિગી

હેતુ વિના કારણ નિવિ—ખીજ બદનાઈને અકુર બને
 અકુ કાર્ય ખીજ કારણ આ ખગી કારણના રણાય હેતુ વિનાનુ
 કારણ તપેની ખારી શૂમિ, કાર્ય તે શૂમિમા દેખાતુ મુગજળ આ માર્ય
 પ્રતીતિ પણ કહેવાય જેના વિના કાર્ય અનુભવાય નાહ તે વસ્તુ હેતુ
 વિનાનુ કારણ ખાગી શૂમિ વિના મુગજળન અનુભવાય (૨) આકાશ
 મેવનુ હેતુ વિનાનુ કારણ છે

ઘનસાર—પૂર

ખગાકાગ—આકાશકાગ (ખગનો અર્થ આકાશ પણ છે
 તમાછીવ વધા સર્વો, રક્ષાત્મિ, ઘનાન્વગ ।)

કડવુ ૨૩—જાણી વિહિણી જાણી—તાતા વિનાનુ જ્ઞાન ૨
 જ્ઞો(હ)રુ પડું—જોરુ—આધુ (૧) ૨૨ (૨) નટક બારત્ત પરત્ત

દસ ડગલા -વદતિષ્ઠ દશાણુલમ (પુરુષ સૂકત) સાને
 સમજે—જ્ઞાન નિ. અનુભન કડવા ૧૩-૧૬ મા અનુભવથી
 સમજાય એવુ અનુભવનુ વર્ણન છે કડવા ૨૦-૨૩ મા જ્ઞાનથી સમ-

અય એવું મહામુક્તનું વર્ણન છે. મહામુક્ત અથવા વિદેહીતું સ્વરૂપ
-૬૦ ૨૮ માં છે.

કંડવું ૨૪—વલુક્રમે—ક્રમવાળાં સાધનશ્રેણી વડે કેવલ્યપદ
પ્રાપ્તિ—કંડવાં ૧-૧૬; અક્રમ સાધન (મશુવોપાસના) અપર બ્રહ્મ વડે
પરબ્રહ્મની પ્રાપ્તિ—કંડવાં ૨૪-૨૮. ૨૭મા કંડવામાં 'બળભૂદાર'; ૨૪-
મા કંડવામાં 'બોલભૂદાર'.—જ્ઞાન તથા શબ્દનું મૂળ 'ચેતન-યજ્ઞન'.
શબ્દ—વાણીના ૪ પ્રકાર : પરા, પરચત્તી, અધમા અને વૈષ્ણી.

બાહ્ય—મૂલ્યઃ સુક્ષ્મ નહિ તે

અક્ષર બાવન—શબ્દનાં બિન્ન બિન્ન રૂપોની મૂલ્યક સંજ્ઞાઓ—
અવ્યંજનો, જે વડે પુસ્તકો રચાય છે તથા મનચર્ચા થાય છે.

પરબ્રહ્મ ભેદ—કંડવાં ૨૫-૨૭માં બૌદ્ધ શૂન્યવાદ અને વેદાન્ત
મનના બ્રહ્મવાદનો ભેદ દર્શાવ્યો છે.

શૂન્યવાદીને સત્તા૦—બ્રાહ્મ તથા અંતર વસ્તુઓની સ્થા-
વ્યગ્નિત્વ—નો શૂન્યવાદ સ્વીકાર કરે છે. પરંતુ, શરીરની અંદર (પુદ્ગલ-
માં) કોઈ પુરુષ અથવા સાચો સ્થિર આત્મા નથી, તેમ બ્રાહ્મ અર્થોમાં
પણ કોઈ સ્થિર વસ્તુત્ત્વ નથી એવો શૂન્યવાદનો સિદ્ધાંત છે : એ
નૈરાત્મ્ય વાદ ગ્રાપે છે. શાંકર વેદાન્ત પ્રમાણે બ્રાહ્મ તેમ જ આન્તર,
સર્વ બ્રાહ્મમાન પદાર્થોની પીઠે સદ્બ્રહ્મ વસ્તુ છે. એ વસ્તુ કૃતરથ, નિસ છે.

કંડવું ૨૭—આદ્યો આદર. આદર-આરંભ, મૂળ. સર૦ 'આદર્થો
અધૂર્ગં રહે, હરિ કરે મો દોય.'

કંડવું ૨૮—તન્મય—બ્રહ્મમય. વારિ વિષધર—વિષધર (ત્રેરી)
વારિ-પાણી. ઉપાધિ—વિશેષસૂચક ભવિ, શુભ, ક્રિયા, કે સંજ્ઞા.
અનિરેક...અન્વય પદ૦—વૃત્તો નોધ : કંડવું ૮.

કંડવું ૨૯—નિદાન—કારણ : ઉદ્ધેઃ મૂળ. પાતંજલ-યોગ.
મીમાંસા—પૂર્વ મીમાંસા. વેદાન્ત-ઉત્તર મીમાંસા-૭ આગ્નિક ઈર્ષનો.

शैव जैन—उपर दर्शनोभा गणा-या ज्ञा अप्पो अडी उप दर्शनोभा साध्य अने भीमासा गणाव छे ऐम ज्ञानाय छे के अप्पो-अत्रे छ नान्तिक (वेदने प्रमाण न गणुनार) उपदर्शनोभा उल्लेख करे छे शैव उपदर्शन ते पाशुपत मन, के भास वेदवादी नथी साध्य ते सात्वत अथवा पांयरात वैष्णव भीमासक ते निरीश्वर भीमासावाजा-यावाक, शौद्ध अने जैन तो निरीश्वर छे न पाप-उ-स्थापित सिद्धान्थी केद वगनार 'दोग' अे पाछगथी आवेयो अर्थ छे

निर्दावे—(१) द्वाधपिषा अेक दर्शनोभा मन सायो होयानो मवा कथा विना (२) केनी विरुद्ध भाई दावा नहि करे तेम थोक्कसपने

६३७ ३०—जथो पठ्ठी०—कमानुसा मजना योनिअमूद (अथ योगशी) नकी करी-वीगने वर्णवा कर्मने लडा करे—कर्म वृद्धि करे 'जगत पत्तरे', 'प्रोढा प्रपथ पत्तरी' 'पुरजन प्राये न छे'—देवधारी आत्मा अे न मूण आगण नहि

६३७ ३१—वसो-पडू हाथ वीस वमानु रीतु साध्यनी नजर अमुक हथी आगण जती नथी पुरुष अने प्रकृतिनी पालनी नथी, पणु आगण वधवाती शक्यता छे वेदान्तनी नजर साध्यथी आगण नथ छे, पणु 'शुद्ध अनवानो लय छे अपत्य—मनमन्त इथी नाण्डो, मथाना जखेना राधे अह्मी—भूमि पर राजे मोक्ष पाभवा हेती नथी महापद अनुभवानु नथी आकाशवत् मरातु नथी

६३७ ३२—३० ३२-३५ दर्शावे छे के केवग पडिनने ध्येय तथ जेय छह्वती प्राप्ति यती नथी अनुभवी सतनी लकिन अने तेमनी कृपा वडे दृष्टि डवडे छे पसाय—प्रसादे

गीता—अपेगीता रति—(१) प्रेम (२) आर्ति (३) अरत-आदर—अरत स-० 'आदर्यो अधुना गे सुयो नोष ६३७ २० अरतनु प्रयत्न करवे

બહુમોડ—૧૬ છે મોડ (પ્રકાર) જેના તે સરં 'મન મોડ'—
કડવુ ૨૦

૫૬ ૮—દષ્ટિ ઉપદેશ—દષ્ટિનો—જ્ઞાનનો ઉપદેશ જે 'શુરુ
શિષ્ય સવાલ'મા છે 'ચિત્ત વિચાર સવાલ'મા ત્વષ્ટિ ઉપદેશ છે

કડવુ ૩૩—'લિન્નાલિન્ન' બૃનૃદન્ન નામ તીકે બેદ
સરં દોડાદોડ, દાપાકાપ

શિના—(અમમનો) પથ્થર

કડવુ ૩૪—જીવિજે— જીવે 'નું જુનું રૂપ કરિજ્જહ—જીવિજ્જહ
જ્જુ-મુજ્જુ-૧ મુગ [રતિ દુસ્તા] વેહેરે—મેદ 'વેરે
આનરે વેહેરેવચે'

કડવુ ૩૫—અ તર માહેવે આશય—ભખાનુ અતર ભખ
વાનનો આશય (ધામ) છે

બ્યાસીમી —૮૧ પ્રમાની (ચિત્ત વિચારં ૮૦) સચુભ
પરમેશ્વ ની ભક્તિ-નિર્મુક્ષા પરમેશ્વની તે બ્યાસીમી

વધ્યામુતની કાય—એવો પણ પાઠ છે

કડવુ ૩૬—સુત્ય—દુસ્તા (૨) સરત (૩) લાન. આમશ
રુકુર્યો મહુત— આમશવત કેરી ધ્યા'—કડવુ ૩

કડવુ ૩૮—અદાતીત શરીરના પૃથ્વશ (કેરોડ)ના મધ્ય માર્ગમાં
૭ રથાને (પાયુ ઉપસ્થ નાભિ જાતી, કદમ્બુ અને ભ્રમધ) ૭
અક (નાનશક્તિના સક્રોચ વિકાસના કેન્દ્ર) છે તે ચક્રોથી અતીત અક
(અમ્વો) બહાર પ્રે ન્યા પરબહનો અનુભવ થાય છે

કડવુ ૩૯—સપાણા(સજ્ઞાન), સાણા મરીચિ—ઝાંઝવા પરભાવ
(પાઠબેદ) પ્રવાહ-પ્રમાદ-પ્રભાવ-પરભાવ અથવા પરભવ-પ્રભવ

કડવુ ૪૦ જ્ઞાન ભક્તિ પુષ્ટિ—અખેગીતામાં પ્રતિપાદિત

આક વિષયો : પહેલી પંક્તિમાં ચાગ સાધનમાળા; બીજીમાં સિદ્ધ પદનાં લક્ષણો.

બારે ઊણાં પાંચસેં—૫૦૦-૧૨=૪૮૮. ઉપલખ્ય આવૃત્તિ-ઓમા જરા સખ્યામેદ છે. મૂળ કરતાં કોઈ કોની વધવટ હોવા સંભવ છે

સવત સતર પચહાતરોઠ જ્યોતિ શાસ્ત્રની ગણતરીએ દિવસ વાર અહીં દર્શાવ્યા પ્રમાણે જણાય છે.

કવિ અખો

અભ્યાસ-સામગ્રી

કર્તા	કૃતિ
નર્મદાશંકર	જૂનું નર્મગદ્ય ('કવિજીવન')
ડાહ્યાભાઈ ઘે. પંડિત	કવિચરિત્ર
ગો. મા. ત્રિપાઠી	ક્યાસિકલ પોએટ્સ ઓફ ગૂર્જરા
દન્ધારામ સુ. દેસાઈ	જુહાકાવ્ય દોહન ભા. ૩, પ્રસ્તાવના
અંબાલાલ ધુ. જાની	અખા ભક્ત અને તેમની કવિતા
	—ત્રીજી સાહિત્ય પરિષદ રિપોર્ટ
શંભુપ્રસાદ મહેતા	અખો, એનો ઉપદેશ તથા સમય
	—વસન્ત, વર્ષ ૩, અંક ૬, ૮, ૧૦.
કૃષ્ણલાલ મો. ઝવેરી	ગુજરાતી સા ના માર્ગસૂચક સ્તંભો, ૧
સ્વામી સ્વયંજ્યોતિ	અખાનો પરિચય
	—અખાની વાણી, સન્નુ સાહિત્ય

કર્તા

કૃતિ

કેશવલાલ હ. ધ્રુવ
નર્મદાગાંકર ટે. માટેતા

અનુભવ મિત્ર, પ્રભાવના
(૧) અખો અને એનું કાવ્ય
—જયન્તી વ્યાખ્યાનો, પૃ ૩૦ ૫૧
(૨) અખો (કમ્પોઝીશન વ્યાખ્યાન,
૧૯૨૭)
(૩) અખાદ્ય નાવ્યો (નું વિષાસભા)

નરમિહગવ દિવેટિયા

ગુજરાતી નેંગેજ એન્ડ નિટરવર
—કક-વચનક વ્યાખ્યાનો,
મુમર્ષયુનિ

શંકરપ્રસાદ છ ગવગ
કન્યાલાલ મુનરી
કેશવલાલ અ. ઠાકર
ભાઈલાલ પ્ર કોહારી

પ્રભોધ મરીશી (માહણ્ય કૃત)
ગુજરાત એન્ડ ઇટ્સ નિટરવર
દિનેસોદી ઓફ અખાજ
વેદાન્તી કવિ અખો
—માનસી, ડિનેન્ગ- ૧૯૩૮, ૧૯૩૯

કેશવગમ કા ગાસ્ત્રી
ઉમાશંકર જે. જોશી

કવિચરિત્ર ભા ૨ (નું વિષાસભા)
(૧) અખો એક અધ્યયન
અખો-પ્રશ્નોત્તરી, કાર્યવહી
૧૯૪૨-૪૩

કાન્તિલાલ અ. વ્યાસ

અખાન સમકાલીન સમાગ્રનું
રેખાદર્શન—ગુજરાત સંગોધન
મહાગ અ ક એપ્રિલ ૧૯૪૩

વિજયરાવ ક. વૈદ્ય

આતમની મુખ
—ગુજરાતી સાહિત્યની રૂપરેખ